

European Union

Algemene introductie van workstream 1 Het transnationale research

In dit verslag verzamelen we de belangrijkste resultaten van de eerste workstream van het RAINBOW project: deze fase bestaat, allereerst uit een overzicht van nationale en internationale literatuur over het thema homofobie en homofob pesten in scholen. We hebben geprobeerd de belangrijkste aspecten naar voren te halen over gender- en seksuele voorlichting in het onderwijs, we presenteren de belangrijke Europese en nationale wetgeving over dit onderwerp en we vermelden de belangrijkste bestaande projecten tegen homofobie en homofob pesten in verschillende contexten. Ten tweede, hebben we veldwerk verricht, dat is samengesteld uit een eerste deel van diepte-interviews met actoren uit het onderwijs (leraren en managers), over verdiepende thema's die gerelateerd zijn aan intern beleid tegen homofobie en homofob pesten, over specifieke projecten, over stereotypen en vooroordelen rondom gender en seksuele geaardheid, hun persoonlijke houding en, tot slot, hebben we enkele algemene aanbevelingen voor educatieve uitgaven verzameld. Een tweede deel van het veldwerk bestond uit het organiseren van focusgroepen, waaraan docenten, ouders en experts deelnamen en waarin de resultaten van de interviews verder werden besproken.

In het verslag hebben we na een eerste gemeenschappelijk deel met betrekking tot de belangrijkste theoretische referenties en Europese wetgeving, verschillende landen secties, met secundaire gegevens, bronnenanalyse en eveneens de voornaamste resultaten van het veldonderzoek uitgevoerd tijdens het project.

European Union

1. Theoretisch kader

1.1. Definitie van homofobie

De term "homofobie" werd bedacht in het midden van de zestiger jaren door de heteroseksuele psycholoog, George Weinberg (Weinberg 1972), die het definieerde als angst voor het in de buurt zijn van een homoseksuele persoon, als een irrationele paniek, haat en intolerantie van heteroseksuele personen ten aanzien van homoseksuele vrouwen en mannen. McCaskell en Russell verklaren:

«Homofobie betekent letterlijk een angst voor lesbiennes of homoseksuele mannen. Meer in het algemeen is het gebruikt om te beschrijven hoe homoseksuele personen stereotypen, vooroordelen en discriminatie ervaren» (McCaskell en Russell 2000).

Zoals benadrukt door Wright, Adams en Bernat (1999), is onderzoek naar homofobie aanzienlijk toegenomen in 1983, na de herzieningen van de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)*, waarin homoseksualiteit als een diagnostische categorie is verwijderd. Onderzoekers verschoven snel hun focus om de geaardheid van homo- en lesbische personen proberen te wijzigen naar het bestuderen van de negatieve reacties van heteroseksuele personen naar homo- en lesbische personen. Echter, tijdens dit veranderende perspectief, verruimden de onderzoekers het begrip homofobie tot een algemene negatieve houding, ten aanzien van homo- en lesbische personen.

In een belangrijke studie uit 1990 van Herek, werd de term "heteroseksisme" geïntroduceerd waarin een parallel werd getrokken tussen antihomoseksueel sentiment en andere vormen van vooroordelen, zoals racisme, antisemitisme en seksisme. Deze term benadrukt de meer institutionele benadering van antihomoseksuele houding en gedraging en benadrukt de geïnstitutionaliseerde onderdrukking van niet-heteroseksueel mensen in sociale waarden en normen en ideologieën, die zichtbaar worden sociale patronen. Herdt benadrukt in dit verband dat 'homofobie' is gedefinieerd als een collectieve cultureel-historische fobie:

European Union

“De focus van veel groepsdiscussies over homofobie zou moeten liggen bij het leren coderen en herkennen van ‘homofobie’ als een probleem van onderdrukking in de maatschappij en niet als een losstaand iets » (Herdt 1982).

Britzman stelt het gebruik van een andere term voor: "Hetero normatief," met het argument dat debatten over homo- en lesbische onderdrukking verder moeten gaan dan de humanistische, psychologische benadering van individuele angst om besmet te worden door homoseksualiteit (en niet dat heteroseksualiteit het uitgangspunt is).

De term homofobie waagt zich zelden in het politieke debat van hoe normaliteit wordt geproduceerd en als ‘heteroseksualiteit’ geseksualiseerd. De invulling van de term heteronormaliteit hangt af van de directe verbondenheid aan wat normaal is of wordt gevonden: «normaliteit is alleen vanzelfsprekend door de mate waarin iets afwijkt. In zo'n relatie, definieert ‘normaliteit’ zichzelf altijd als normaal. Recent onderzoek rondom ‘afwijken’ suggereert dat het probleem niet gaat over een ‘angst voor wat afwijkt’ maar een obsessie met normaliseren en mate van afwijken en, niet toevallig, anders zijn» (Britzman 1988).

De meetinstrumenten die vaak worden gebruikt voor het meten van homofobie bevatten cognitieve en affectieve verklaringen die iemands houding en overtuigingen rondom homoseksualiteit en homo- en lesbische personen beoordelen; maar aangezien er geen algemeen aanvaarde definitie van homofobie bestaat, meten de meetinstrumenten die momenteel in gebruik eigenlijk verschillende grootheden of ten minste verschillende onderdelen van homofobie (Herek 1984). O'Donohue en Caselles ontwierpen een driedelig model van homofobie waarin ze suggereren dat cognitieve, affectieve en gedrags- componenten zich anders kunnen gedragen in verschillende situaties gekoppeld aan homoseksualiteit. Zij stelden dat een goed begrip van het hele domein van reacties op homo- en lesbische personen, het begrip ‘homofobie’ meer duidelijkheid kon geven. Ze benadrukken het punt dat sommige negatieve houdingen en/of gedrag (vermijden) richting homo en lesbische personen, niet altijd irrationeel zijn maar ook kunnen worden gerechtvaardigd op morele gronden, gerelateerd aan religieuze overtuiging. Informatie over de relatie tussen cognitieve, affectieve en gedragscomponenten, verhoogd inzicht en begrip voor wat we ‘homofobie’ noemen. (O'Donohue and Caselles 1993)

European Union

In een studie die in 1999 werd uitgevoerd door Wright, Adams en Bernat, werd een 25-item homofobie schaal gebouwd; dat meetinstrument bevatte drie macro-factoren met betrekking tot de bovenstaande definitie:

1. Gedrag / negatieve invloed → 10 items;
2. Invloed / gedrags agressie → 10 items;
3. Cognitieve negativisme → 5 items.

Een ander voorbeeld van een homofobie meetinstrument is ontwikkeld door Raja en Stokes, in een onderzoek studie uitgevoerd in 1998. De auteurs ontwikkelden de Modern Homophobia Scale (MHS), een meetinstrument dat de houding ten opzichte van lesbiennes (MHS-L) en houdingen ten opzichte van homoseksuele mannen (MHS-G) meette. De definitieve versies van de MHS-L en MHS-G bevatte resultaten over de volgende factoren:

- Persoonlijk ongemakkelijk voelen met lesbiennes/homo mannen;
- Institutioneel homofob naar lesbiennes/homo mannen;
- Afwijkend/veranderlijkheid ten aanzien van mannelijke en vrouwelijke homoseksualiteit.

En onderwerp dat dicht in de buurt ligt van homofobie is het bestaan en instandhouding van stereotypen over LHBT personen¹.

Een manier om uit te leggen hoe onderdrukking in de maatschappij wordt bestendig is aan de hand van het model: "de cyclus van onderdrukking", ontwikkeld door Sheri Lyn Schmidt, aan de Universiteit van Texas A&M University in 1994. Het definieert en verbindt de concepten van stereotype, vooroordelen, discriminatie, onderdrukking en geïnternaliseerde onderdrukking.

Simmons heeft voornamelijk negatieve stereotypen over homoseksuele mannen gevonden. Dat homoseksuele mannen afwijkend zijn, geestesziek en lijden aan een ziekte (Simmons 1965 zijn; Levitt en Klassen 1974); Staats (1978) deed onderzoek naar de houding van studenten en vond een groot aantal zowel gunstige als ongunstige stereotiepe kenmerken, zoals 'lafaard', 'verlegen', 'vriendelijk' en 'individualistisch'. Maar er is ook een duidelijke en consistent patroon van homoseksuele mannen

¹Sinds het werk van Campbell over stereotypen en perceptie van groepsverschillen (Campbell 1967), hebben onderzoekers expliciete of impliciete stereotypen gedefinieerd als bestaande kenmerken die worden waargenomen om onderscheid te maken tussen groepen.

European Union

waargenomen als 'vrouwelijk'. Zo liet Mason (1997) een factoranalyse los op studenten rondom stereotypen over homoseksuele mannen. Achtennegentig studenten van de Rurgers Universiteit namen hieraan deel: 59 vrouw, 37 man, 2 sekse niet gemeld. Mason vond dat homo mannen werden gezien als mannen met vrouwelijke kwaliteiten en die niet de macho rol wilden vervullen².

In deze studie vond hij ook dat homo mannen worden waargenomen als 'spraakzaam', 'zachtaardig', 'trendy' en 'artistiek', 'gevoelig' en 'individualistisch', 'liberaal' en 'anders'. In deze studie kwam ook naar voren dat de homoseksuele mannen ook stereotyperende kenmerken omvatten (zowel gedrags- en fysieke karakteristieken) die niet eerder waren benoemd: bijvoorbeeld, homo mannen werden gezien als open over hun gevoelens, melodramatisch, artistiek voorkomen en het dragen van oorbellen. Andere kenmerken zijn tegen-stereotypisch (door het feit dat homoseksuele mannen worden gezien als niet macho, niet willen vechten of als jacht dieren). Resultaten geven de aanwezigheid aan van twee subtypes, die beide vrouwelijke geslachtskenmerken bevatten. Deze bevindingen kloppen met het onderzoek in het verleden dat aantoonde dat mensen homo mannen waarnemen als vrouwen.

«De twee subtypen zijn in een belangrijk opzicht verschillend van elkaar: het eerste subtype homo mannen weerspiegelt een vrouwelijk type dat positief wordt gewaardeerd, het tweede subtype homo mannen weerspiegelt een vrouwelijk type dat in strijd is met aanvaardbaar mannelijke genderrollen» (Mason-1997).

Volgens Mason wordt de positieve of negatieve benadering van deze twee subtypen bepaald door hoe tegen homo mannen wordt aangekeken. De negatieve perceptie vloeit voort uit het feit dat homoseksuele mannen de rol van de man ter discussie stellen, en dat weegt niet op tegen de positieve perceptie dat homo mannen gunstige

²Het is nuttig om onderscheid te maken tussen: biologisch geslacht (die geeft het lidmaatschap aan in mannelijk of vrouwelijk geslacht en wordt bepaald door seksuele chromosomen); gender-identiteit (wat betekent de belangrijkste identificatie van een persoon als man of vrouw); geslachtsrol (die is bedoeld als de reeks verwachtingen en rollen over hoe vrouwen en mannen zich in een bepaalde cultuur en in een bepaalde historische periode moeten gedragen); seksuele geaardheid, is de emotionele en erotische aantrekkingskracht tot leden van het andere geslacht, van hetzelfde geslacht- of tot beide (Prati et al. 2010 is).

European Union

vrouwelijke eigenschappen bezitten. Tot slot, suggereert Pietrantonni om stereotypen over LHBT-mensen in vier categorieën te verdelen (Pietrantonni 2000):

- Stereotype gerelateerd aan : niet in overeenstemming met sekse → homoseksuele mannen zouden typisch vrouwelijk gedrag, houdingen, bewegingen, gewoonten vertonen en vice-versa voor lesbische vrouwen;
- Stereotype gerelateerd aan sociale rollen → LHBT-mensen zouden eenzaam, conformistische, transgressief, onzeker, zwak, slachtoffer, vatbaar voor specifieke carrière en politieke keuzes zijn;
- Stereotype gerelateerd aan relaties en seksueel gedrag → homoseksuele mensen zouden heteroseksuele mensen willen overhalen tot homoseksualiteit;
- Stereotype gerelateerd aan de oorzaken van homoseksualiteit → LHBT-zouden homoseksueel zijn vanwege trauma's in hun kinderjaren, vanwege een kindervens van een ander geslacht, omwille van een seksueel onjuiste opvoeding.

1.2. Homofobie en stereotypen in het onderwijssysteem

Recente pedagogisch onderzoek heeft aangetoond dat homofobie en homofoob pesten, vooral onder jongens voorkomt in het voortgezet onderwijs op Europese en Amerikaanse scholen (zie, bijvoorbeeld: Collins 1997; Ferfolja 1998; McCaskel en Russel 2000). Homofoob pesten verwijst naar alle vormen van pesten gericht op homoseksuele personen of gender neutrale personen. Zoals is benadrukt door Prati en Pietrantonni (Prati et al. 2010), kunnen de slachtoffers van homofoob pesten zijn:

- Adolescenten die zichzelf openlijk homo of lesbienne noemen of die gekozen hebben voor een geselecteerde openbaarmaking en waarvan de gegevens werd bekendgemaakt aan derden;
- Adolescenten die worden gezien als homo;
- Adolescenten met homo broers, lesbische zusters of homo ouders;
- Adolescenten die ideeën of adviezen ten gunste van LHBT-rechten hebben.

Onderzoek heeft ook aangetoond dat leeftijd, sekse en schoolklimaat van invloed zijn op houding en overtuiging met betrekking tot homoseksualiteit tijdens de ontwikkelingsfase van adolescenten. Ook zijn deze van invloed op de beredenering van heteroseksuele studenten over homoseksualiteit en de behandeling van homo- en

European Union

lesbische leeftijdgenoten. Zeker geen eendimensionale constructie, maar een veelzijdig en uit verschillende domeinen bestand geheel van de sociale kennis. Dat wil zeggen, het begrip van een adolescent rondom seksuele vooroordelen bevat onderwerpen zoals 'eerlijkheid en menselijk welzijn'. Kwesties die in verband staan met sociale normen, religieuze overtuigingen en stereotypen, alsmede een individu begrip van seks en seksualiteit als een privé en persoonlijke aspect van iemands identiteit.

Hoe individuen deze verschillende dimensies van hun sociale kennis coördineren en toepassen is direct gerelateerd aan hun houding en overtuiging rondom homoseksualiteit en hoe wordt omgegaan met homo- en lesbische leeftijdgenoten (Heinze en Horn 2009). Een studie van deze twee auteurs toont dat adolescenten met homo of lesbische vrienden, minder geneigd waren homoseksualiteit als verkeerd te veroordelen. Ook voelden ze zich comfortabeler om met homoseksuele leeftijdgenoten om te gaan en anderen buiten te sluiten of te pesten. Interessant is dat adolescenten met meer vrijblijvend contact geen gunstiger houding hadden dan die studenten die helemaal geen contact hadden met LHBT-ers en in sommige gevallen meer vooroordelen hadden. Contact op zich is niet genoeg om onderlinge verbanden te verbeteren en vooroordelen verkleinen.

Onderzoekers erkennen dat schoolmaterialen in het algemeen een hetero normatief karakter hebben. Dit heeft te maken met de grondwettelijke rechten van de vrijheid van onderwijs en daar zullen de Europese regeringen zich niet gemakkelijk in mengen. Het algemene gebrek aan zichtbaarheid rondom seksuele diversiteit in school en het gevoel om niet jezelf te kunnen zijn, blijkt een negatieve invloed te hebben op LHBT studenten: om deze redenen hebben Hunt en Jensen verklaard dat als het gaat om het aanpakken van homofob pesten, scholen een lange weg te gaan hebben (Hunt Jensen 2007); de twee auteurs vonden dat homofob pesten: verbale en fysieke mishandeling, veel voor kwam in scholen en in sommige gevallen zelfs werd vergoelikt door leraren en het ondersteunend personeel. Om te achterhalen hoe het is om op school te zijn voor lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren in de 21ste eeuw in Groot-Brittannië, werd in 2003 een enquête uitgevoerd onder meer dan 1100 van deze jonge mensen. 65% van lesbische en homoseksuele leerlingen had ervaring met pesten en veel leraren wisten niet goed hiermee om te gaan. Homofob taalgebruik bestaat niet alleen uit opzettelijk mishandeling, maar omvat ook regelmatige denigrerende opmerkingen die niet door docenten worden onopgemerkt en aangepakt.

European Union

Bijvoorbeeld, de zinnen "dat is zo homo" of "jij bent homo" zijn negatieve aanduidingen die gebruikt worden om iets nutteloos aan te geven. Dit soort taalgebruik is zo alomtegenwoordig dat de meeste mensen denken het "natuurlijk" is en herkennen niet dat het beledigend is en dat het een vorm van institutioneel heteroseksisme is en aannemen van dit allemaal vanzelfsprekendheid is. Het gevolg van institutioneel heteroseksisme is dat lesbische, homoseksuele, biseksuelen en transseksuelen mensen zich buitengesloten voelen en zich niet volledig kunnen ontwikkelen. In hun studie merkte Hunt en Jensen op dat schoolwerk werd beïnvloed door homofoob pesten en de helft van de gepesten zei dat ze daardoor veel van school hadden gemist. In 2008 bleek uit een enquête van de NUT Oldham Prevalence of Homophobia Survey, dat 94% van de leraren weinig homofobische incidenten op school hadden waargenomen en 51% van de leraren klachten over homofobe mishandeling van leerlingen hadden ontvangen. 78% van de leraren verzochten om een training tav van homofobie voor de hele school. De effecten van homofoob pesten zijn goed gedocumenteerd in studies die aantonen dat onder LHBT-leerlingen en studenten onevenredig veel sprake is van depressiviteit, schooluitval, zelfmoord ideeën en zelfmoordpogingen (GLSEN 2004; Kosciw en Diaz 2005; Morrison en L'Heareux, 2001) en een hoge incidentie van schoolgerichte homofobe ervaringen zoals uitscholden worden, bedreigingen, sociale uitsluiting, culturele en religieuze verwensingen en fysieke agressie (Human Rights Watch 2001 zijn; McFarland 2001; Plummer 1999).

Voor sommige LHBT-mensen is seksuele diversiteit een centraal thema tijdens hun onderwijs. Vicars suggereert:

«Culturele homofobie verwijst naar sociale normen en normen die dicteren dat het zijn van heteroseksueel beter is dan lesbisch, homoseksueel of biseksueel. Vaak beseffen heteroseksuelen niet dat deze normen bestaan, terwijl lesbische, homoseksuele en biseksuele mensen zich dit constant bewust zijn. Dit kan leiden tot lesbiennes, homo's en biseksuelen die het gevoel hebben buitenstaanders te zijn in de maatschappij» (Vicars 2007).

Waarom bestaat er zoveel stilte rondom homoseksualiteit in scholen? Ondanks dat het gaat om het welzijn van leerlingen en leerkrachten, blijft seksuele gelijkheid nog steeds

European Union

een onontgonnen terrein in scholen vanwege de eigen angsten en zorgen van docenten. Deze stilte wordt vaak aangewakkerd door een heersende opvatting in de maatschappij die aandacht voor seksuele diversiteit — met inbegrip van uiteenlopende gezinsvormen — niet thuis vindt horen in het onderwijs, ondanks het feit dat dit nadelig is voor niet-heteroseksuele leerlingen en leerkrachten (zie, bijvoorbeeld, Mason en Palmer 1996; Douglas et al. 1999). Zoals benadrukt door De Palma en Atkinson, waarbij hetero normaliteit of de organisatiestructuren in scholen die heteroseksualiteit als normaal classificeren en iets anders als afwijkend benaderen. Dit wordt niet alleen bevestigd in het gebruik van terminologie (van wat wordt gezegd en gedaan), maar ook door wat wordt weggelaten of niet benoemd in het officiële discours (De Palma en Atkinson 2006). Deze overwegingen liggen achter de verspreiding van de theorie: 'don't ask, don't tell (vraag niets, vertel niets).

De aanname dat kinderen "onschuldig maar sociaal vatbaar" zijn, maakt hen tot potentiële slachtoffers, en opent de mogelijkheid dat kinderen worden gerekruteerd als potentiële homoseksuelen, de zogenaamde "gay agenda" (dat veronderstelt een beïnvloedbaar slachtoffer met een beginnende maar kwetsbare heteroseksualiteit, die ontvankelijk is voor een verboden bewustzijn rondom seksuele transgressie, en onverbiddelelijk gelokt wordt).

Sears (1999) stelt dat we 'routinematig seksuele identiteiten met seksuele handelingen gelijkstellen», omdat we hetero normativiteit als een ongemarkeerde categorie van heteroseksualiteit zien, wordt homoseksualiteit gekoppeld aan seksueel verlangen, als een uitwas en perversiteit die buiten het normale vallen, zoals Foucault dat heeft benadrukt. In deze zin, komen transgressieve seksualiteiten voort uit de veronderstelling dat homoseksualiteit slechts mogelijk is als afwijking van heteroseksualiteit is. Voor lesbiennes, homo's, biseksuelen en transgender mensen, wordt hun afwijking altijd geïdentificeerd als uitwas. De zuivere zichtbare handeling van hun seksualiteit maakt het tot een uitwas. Het idee dat een kind een naïef schepsel is met onvoorwaardelijke liefde en ongeremd verlangen, creëert het idee dat deze beschermd moet worden tegen de gevaren en verleidingen van agressieve elementen in een veilige samenleving (Foucault 1979).

In dit kader zijn initiatieven en acties gericht op het bestrijden van homofobie in scholen en het onder ogen zien van homofob pesten belangrijk. In dit verband biedt het "driehoek model", ontworpen door McCaskell (2005), een kader voor het verkennen

European Union

van de emancipatorisch mogelijkheden voor scholen. Het plaatst wat we weten over de ervaringen van homofobie en andere vormen van onderdrukking in drie categorieën:

- institutionele/systemische ervaringen;
- persoonlijke meningsuiting;
- gemeenschappelijke ideeën.

Alle drie factoren, gerangschikt in de vorm van een driehoek, spelen een rol in het vormgeven van een individuele en institutioneel houding ten aanzien van rechtvaardigheid. Deze drie facetten van de menselijke ervaring versterken elkaar wederzijds. Daarom moet een alomvattend anti-homofobie beleid gericht zijn alle drie de zijden van de driehoek. Dit model erkent dat onderdrukking vaak met gemeenschappelijke ideeën begint. Personen handelen op een bepaalde manier op grond van bepaalde ideeën. Instellingen handelen op een bepaalde manier op grond van de ideeën van de mensen die daar werken. Er is een relatie tussen de gemeenschappelijke ideeën die de mensen hebben en zowel de individuele als institutionele/systemische vormen van onderdrukking. Mensen nemen dit soort institutionele ideeën over in hun schooltijd. Daarom spelen scholen een cruciale rol bij het vormgeven aan een rechtvaardige omgeving (McCaskell 2005). Er is ook een relatie tussen de individuele acties en gemeenschappelijke ideeën. Mensen trekken gevolgen uit het zien van hoe bepaalde groepen door anderen worden behandeld. Er zijn verbanden tussen de manieren waarop individuen zich gedragen en de manieren waarop instellingen zich gedragen. Institutionele macht versterkt de acties van de personen die ze uitvoeren en die acties worden verankerd in de manier waarop de instelling functioneert. Dit betekent dat er een verband is tussen individuele manier van onderdrukken en de institutionele/systemische manier van onderdrukking. Tot slot kunnen instellingen de individuele manier beïnvloeden door bepaalde ideeën te propageren. McCaskell stelt dat: instellingen het individuen mogelijk maakt met hun gedrag weg te komen.

Onderdrukking werkt als een "ononderbroken cirkel." Om deze cirkel te doorbreken moeten opvoeders druk uitoefenen op alle drie de niveaus. McCaskell stelt dat het veranderen van persoonlijke ideeën via het onderwijs verloopt, maar dat het veranderen van individueel gedrag samen gaat met het implementeren van regels en consequenties daarvan in samenhang met het onderwijs. Om scholen zo ver te krijgen

European Union

om een beleid op te stellen en regels te handhaven rondom onderdrukkend gedrag, zijn verschillende acties noodzakelijk: praten met beleidsambtenaren, schoolbesturen, opzetten van een lobby, houden van een protest, ondertekenen van verzoekschriften, en kiezen van leiders die actie willen ondernemen op scholen. Dit is een politieke actie. Volgens het werk van McCaskell moet elke anti-onderdrukking strategie een aantal elementen bevatten om effectief te zijn: politieke actie, gericht op het onderwijs, en concreet naar regels en gevolgen. Als opvoeders zich slechts op één gebied richten, kunnen de invloeden van de andere facetten van de driehoek hun inspanningen ongedaan maken.

1.3. Europese wetgeving en homofobie in Europa

Het eerste officiële first Europese document waarin discriminatie op grond van seksuele geaardheid expliciet wordt verboden is de Charter of Fundamental Rights of the Europese Unie. In the 21st artikel van de Charter, staat te lezen:

«Elke vorm van discriminatie die gebaseerd is op grond van sekse, ras, kleur, etnische of sociale achtergrond, genetische kenmerken, taal, godsdienst of geloof, politieke of andere opvattingen, lidmaatschap van een nationale minderheid, eigendom, geboorte, handicap, leeftijd of seksuele geaardheid is verboden»³.

De Europese Commissie schreef in 2003 een ander document dat gerelateerd is aan de bestrijding van discriminatie tegen minderheden (waarin discriminatie op grond van seksuele geaardheid is opgenomen); artikel 13 van het Verdrag van de Europese Unie:

«Behoudens de andere bepalingen van dit Verdrag en binnen de grenzen van de door het aan de Gemeenschap verleende bevoegdheden, stemt de Raad unaniem in, met een voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement, om passende maatregelen te nemen ter bestrijding van discriminatie op basis van

³ Handvest van Fundamentele Rechten (2000).

European Union

geslacht, ras of ethniciteit, godsdienst of overtuiging, handicap, leeftijd of seksuele geaardheid»⁴.

In de tekst vastgesteld op 18 januari 2006, het Europees Parlement:

- Veroordeelt sterk elke vorm van discriminatie op grond van seksuele geaardheid;
- Verzoekt de lidstaten om ervoor te zorgen dat LHBT-mensen beschermd worden tegen homofobische haatdragende taal en geweld en ervoor te zorgen dat partners van hetzelfde geslacht met hetzelfde respect, waardigheid en bescherming geboden wordt als de rest van de samenleving;
- Verzoekt de lidstaten en de Commissie homofobe uitspraken of aanzetten tot haat en geweld stevig te veroordelen, en om ervoor te zorgen dat vrijheid van demonstratie – door alle verdragen van de rechten van de mens - gegarandeerd en nageleefd worden in de praktijk;
- Verzoekt de Commissie om ervoor te zorgen dat discriminatie op grond van seksuele geaardheid in alle sectoren is verboden door het invullen van het antidiscriminatiepakket op basis van artikel 13 van het Verdrag of door het opstellen van nieuwe richtlijnen of door het voorstellen van een algemeen kader betreffende alle gronden van discriminatie en alle sectoren;
- Dringt er bij de lidstaten en de Commissie op aan om de strijd tegen homofobie te voeren door middel van onderwijs, zoals campagnes tegen homofobie in scholen, universiteiten en de media, evenals door administratieve, gerechtelijke en wetgevende middelen;
- Herhaalt zijn standpunt met betrekking tot het voorstel voor een besluit over het Europees Jaar van Gelijke Kansen voor Iedereen, dat de Commissie ervoor moet zorgen dat alle vormen van discriminatie, overeenkomstig artikel 13 van het Verdrag, zijn aangepakt en ook, zoals in het standpunt van het Parlement van 13 December 2005 over het voorstel behandeld en herinnert, de Commissie nauwlettend en verslag te doen aan het Parlement;

⁴ Bevestigde versie van het Verdrag van de European Unie en het Verdrag vastgesteld door de Europese Gemeenschap (2003)

European Union

- Dringt er bij de Commissie op aan om met een voorstel te komen voor een richtlijn inzake de bescherming tegen discriminatie op basis van alle gronden die genoemd worden in artikel 13 van het Verdrag;
- Dringt er bij de Commissie op aan het gebruik van strafrechtelijke sancties te overwegen in geval van schending van de richtlijnen op basis van artikel 13 van het Verdrag;
- Verzoekt alle lidstaten maatregelen te nemen die passen in de strijd tegen homofobie en discriminatie op grond van seksuele geaardheid en de uitvoering van het beginsel van gelijkheid in hun samenlevingen en juridische systemen te bevorderen;
- Verzoekt de lidstaten wetgeving uit te vaardigen om een eind te maken aan discriminatie van partners van hetzelfde geslacht op het gebied van erfrecht, overname, eigendomsrecht, huurrecht, pensioenen, belastingen, sociale zekerheid enz.;
- Verwelkomt recente stappen die genomen zijn in verscheidene lidstaten ter verbetering van de positie van LHBT-mensen en omgezet in het organiseren van een seminar voor de uitwisseling van goede praktijken op 17 mei (Internationale Dag tegen Homofobie);
- Herhaalt zijn verzoek dat de Commissie voorstellen heeft gedaan om de vrijheid van verkeer voor burgers van de Unie en hun gezinsleden en geregistreerde partners van beide geslachten, als bedoeld in de aanbeveling van het Europees Parlement van 14 oktober 2004 over de toekomst van de ruimte van vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid te garanderen;
- Verzoekt de lidstaten eindelijk in te stemmen met de volledige erkenning van homoseksuelen als doelen en slachtoffers van het nazi-regime;
- Verzoekt zijn Voorzitter deze resolutie door te sturen aan de Commissie, de regeringen van de lidstaten en de toetredingslanden en kandidaat-landen.

Bij deze gelegenheid merkt het Europees Parlement op, dat een positieve, democratische en tolerante reactie in sommige gevallen door het algemene publiek, het maatschappelijk middenveld en lokale en regionale autoriteiten is getoond tegen homofobie, evenals door het herstellen door de gerechtelijke systemen van de meest opvallende en illegale vormen van discriminatie; Bovendien stopt de houding niet bij de louter beschrijvende gegevens, maar benadrukt dat:

European Union

«Homofobie kan worden omschreven als een irrationele angst voor en afkeer van homoseksualiteit en aan lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender (LHBT) mensen, gebaseerd op vooroordelen en vergelijkbaar met racisme, vreemdelingenhaat, antisemitisme en seksisme»⁵

Ondanks deze expliciete houding van de Europese Unie, blijft de huidige sociale situatie van homo, lesbische, biseksuelen en transseksuelen in verschillende Europese landen nog grotendeels moeilijk. De noodzaak om aandacht te schenken aan het probleem van de ongelijke behandeling van LHBT personen in Europa werd onlangs onderstreept tijdens de Internationale Conferentie over de Mensenrechten. Het belangrijkste verzoek kwam tijdens de zogenaamde "Verklaring van Montreal" in 2006: waarin de rechten van LHBT-mensen gewaarborgd worden. Rechten die goed ingeburgerd en juridisch niet controversieel zijn. Het gaat om de volgende kwesties:

- bescherming tegen staats- en particuliere geweld;
- vrijheid van meningsuiting, vereniging en vergadering;
- vrijheid om deel te nemen aan seksuele handelingen met personen van hetzelfde geslacht (privé, met toestemming, volwassenen).

De Verklaring verklaart ook dat onderwijs, de media, de gezondheidszorg en de godsdienst sociale instellingen zijn van cruciaal belang voor het succes of de mislukking van de strijd voor de mensenrechten van LHBT. Elk heeft zijn eigen rol te spelen en zijn eigen bijdrage te leveren. Om deze redenen eisen zij:

- dat de autoriteiten van de bevoegde (nationale of lokale) overheid verantwoordelijk voor onderwijsbeleid, (oa schoolbesturen) lessen over LHBT rechten van de mens in het schoolprogramma opnemen en actie ondernemen ter bestrijding van intimidatie en geweld tegen LHBT leerlingen en leraren;
- dat de belangrijkste media bijdragen aan het doorbreken van stereotypen en een bijdrage leveren aan een realistische zichtbaarheid van LHBT-mensen;
- dat instellingen voor gezondheidszorg en individuele zorgverleners openstaan voor de speciale gezondheidszorg van LHBT-mensen, vooroordelen bestrijden, en relevante informatie leveren op een niet-discriminerende basis;

⁵ Tekst aangenomen op 18 januari 2006 van het Europese Parlement.

European Union

- dat regeringen alle medische behandelingen toestaan die nodig zijn voor geslachtsverandering, dat een dergelijke behandeling gefinancierd wordt, vergelijkbaar met andere noodzakelijk behandelingen en dat het mogelijk is gender aanpassingen in officiële documenten te realiseren;
- dat religieuze instellingen en niet-confessionele organisaties de beginselen van tolerantie en gelijkheid in praktijk brengen naar LHBT personen en hun eigen achterban gelederen, en een bijdrage leveren aan de strijd voor LHBT-rechten van de mens in het algemeen⁶.

Een groep van mensenrechtenskundigen gelanceerd op 26 maart 2007, de Yogyakarta Beginselen betreffende de toepassing van de mensenrechtenwetgeving met betrekking tot seksuele geaardheid en genderidentiteit. De Beginselen zijn bedoeld als een samenhangend en alomvattend identificatie van de verplichtingen van Staten ter eerbiediging, ter bescherming en ter voldoening aan de mensenrechten van alle personen, ongeacht hun seksuele geaardheid of genderidentiteit. In dit document staat:

«Iedereen heeft recht op onderwijs, zonder discriminatie op grond van seksuele geaardheid en genderidentiteit»⁷.

Om deze reden zullen de leden van de Europese Unie:

- alle noodzakelijke wetgevende, administratieve en andere maatregelen nemen om gelijke toegang tot onderwijs en gelijke behandeling te garanderen van studenten, personeel en docenten binnen het onderwijssysteem, zonder discriminatie op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit;
- ervoor zorgen dat het onderwijs gericht is op de ontwikkeling van elke student, waarbij hem/haar persoonlijkheid, talenten en geestelijke en lichamelijke capaciteiten tot hun volle potentieel worden gebracht en aan de behoeften beantwoordt van studenten van elke seksuele geaardheid en gender identiteit;

⁶ Internationale conferentie over LHBT Mensenrechten, Verdrag van Montréal (2006).

⁷ Yogyakarta Beginselen (2007).

European Union

- ervoor zorgen dat het onderwijs is gericht op de ontwikkeling van eerbiediging van de mensenrechten en respect de ouders en familieleden, de culturele identiteit, taal en waarden. In de sfeer in van begrip, vrede, verdraagzaamheid en gelijkheid en rekening houdend met seksuele diversiteit en gender identiteiten;
- ervoor zorgen dat onderwijsmethoden, curricula en onderwijsmiddelen begrip en respect vergroten ten aanzien van seksuele diversiteit en gender identiteiten, met inbegrip van de specifieke behoeften van studenten, hun ouders en familieleden in verband met deze gronden;
- ervoor zorgen dat wetgeving en het beleid voldoende bescherming bieden aan studenten, personeel en docenten van andere seksuele geaardheid en gender identiteiten tegen alle vormen van uitsluiting en geweld in de schoolomgeving met inbegrip van pesten en intimidatie;
- ervoor zorgen dat studenten die uitgesloten worden of geweld ondergaan, niet gemarginaliseerd worden of om redenen van bescherming afgescheiden worden, maar dat hun belangen worden erkend en geëerbiedigd op een insluitende wijze;
- het nemen van alle nodige wetgevende, administratieve en andere maatregelen om ervoor te zorgen dat het beleid de in onderwijsinstellingen zo wordt beheerd dat iedereen zich gewaardeerd en gezien voelt, zonder discriminatie of uitsluiting van een student op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit of de zichtbaarheid daarvan;
- ervoor zorgen dat iedereen toegang heeft tot de mogelijkheden en middelen om je te kunnen en blijven ontwikkelen zonder discriminatie op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit. Dat geldt ook voor volwassenen die reeds te maken hebben gehad met vormen van discriminatie in het onderwijssysteem.

Het laatste FRA rapport over Homofobie, transfobia en discriminatie op grond van seksuele geaardheid en gender identiteit⁸ maakt drie onderliggende problemen zichtbaar die door LHTB personen in de Europese Unie worden ervaren:

⁸ Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten (FRA), Homofobie, transfobie en discriminatie op grond van seksuele geaardheid en genderidentiteit (2010). Dit is een vergelijkende sociale analyse, die begon in december 2007, op basis van beschikbare

European Union

- Ze zijn gedwongen in stilte en onzichtbaar te leven;
- Zij lijden onder gewelddadige aanvallen;
- Ze worden niet gelijkwaardig behandeld, bijvoorbeeld niet op het werk, niet door de verhuurders of bij her reizen binnen de Europese Unie.

Het FRA onderzoek geïdentificeerde zes belangrijkste problemen waar zowel positieve als negatieve tendensen kunnen worden waargenomen, zoals in de onderstaande tabel te zien is:

Onderwerp	Positieve trends	Negatieve trends
Vrijheid van vergadering en meningsuiting	Uitdagingen voor LHBT Pride gebeurtenissen of agressieve tegen-protesten, evenals verbetering bescherming van demonstranten	Verbod op informatie over homoseksuele relaties aan minderjarigen
Haatdragende taal en haatmisdaad		<ul style="list-style-type: none"> ▪ beperkte bescherming tegen daden van onverdraagzaamheid en geweld tegen LHBT-personeel; ▪ slechts een klein aantal lidstaten gebruiken het strafrecht ter bestrijding van dergelijke incidenten;
Ongelijke behandeling en discriminatie	Een aanzienlijk aantal gelijkheidsinstellingen houden zich bezig met gelijke behandeling van seksuele geaardheid in en buiten het werk	de bescherming voor transgender mensen blijft onduidelijk ondanks EU jurisprudentie

gegevens uit de 27 EU-lidstaten met evenals veldonderzoek bestaande uit interviews en rondetafel discussies met relevante hoofdrolspelers. Uitgevoerd door het Deens Instituut voor mensenrechten en het internationale adviesbureau COWI.

European Union

<p><i>Vrij verkeer en gezinshereniging</i></p>	<p>Sommige EU-lidstaten staan erkenning van het homoseksuele partnerschap toe</p>	<p>Sommige EU-lidstaten beperken of weigeren de erkenning van homoseksuele partnerschappen en huwelijken gesloten in een andere lidstaat</p>
<p><i>Internationale bescherming van LHBT asielzoekers</i></p>		<p>veel lidstaten blijven overwegen dat asielzoekers geen recht hebben op bescherming wegens hun seksuele geaardheid of genderidentiteit zolang ze in hun eigen land kunnen leven zonder uit de kast te komen</p>
<p><i>Geslachtsverandering</i></p>	<p>Sommige EU-lidstaten hebben de situatie verlicht</p>	<p>moeilijkheden bij de toegang tot (kosteloos) behandeling, in het verkrijgen van wettelijke erkenning en gelijke behandeling in de meeste gebieden van het maatschappelijk leven</p>

Een onrustige tijd binnen de hele EU, weerspiegelen de conclusies van het FRA rapport en versterken een negatieve houding en stereotypen ten opzichte van LHBT-mensen. Algemeen begrip en acceptatie kan niet uitsluitend via wettelijke middelen worden bereikt, maar vereisen ook dialoog en betrokkenheid tussen regeringen en het maatschappelijk middenveld waardoor bewustwording van LHBT-rechten wordt bevorderd.

Het FRA verslag stelt ook dat alle EU-landen voor een juridische geslacht erkenning een "medisch advies" (geestelijke diagnose) eisen en dat 17 lidstaten een sterilisatie eisen. In 15 landen zijn transgender mensen niet duidelijk beschermd tegen discriminatie (dat is in strijd met de EU-wetgeving). Dit en de onzichtbaarheid van trans kwesties in

European Union

bewustwordingscampagnes en nationale gelijkheidsorganisaties is verschrikkelijk: 79% van trans mensen in EU ervaren een vorm van intimidatie in het openbaar, variërend van trans fobische opmerkingen tot fysiek of seksueel misbruik. EU-wetgeving en 17 EU-landen onderzoeken of transseksuelen ook vallen onder de antidiscriminatie wetgeving. FRA had al in zijn verslag van 2008 erop gewezen dat er geen reden is om de bescherming tegen discriminatie niet te verlengen rondom transseksuelen, ter bescherming van 'cross dressers' en travestieten. Het gaat om mensen die permanent in het "omgekeerde" geslacht leven dan op hun geboorteakte staat vermeld zonder medische tussenkomst en om al die mensen die gewoon zich anders willen presenteren dan hun gender op hun geboorteacte. Hammarberg, die lid is van de Commissie voor Mensenrechten van de Raad van Europa, meldt dat in een groot deel van Europa officiële documenten alleen kunnen worden veranderd wanneer is aangetoond dat de transgender persoon is gesteriliseerd of onvruchtbaar is verklaard of andere medische procedures heeft ondergaan, zoals gender geslachtsaanpassende chirurgie of hormoon behandelingen. De oprechte bevestiging van een individu rondom gender-identiteit wordt niet als voldoende beschouwd en de geschiktheid van de medische procedures voor de persoon in kwestie wordt niet overwogen. Bovendien vereisen veel landen dat een gehuwd persoon eerst gaat scheiden alvorens zijn of haar nieuwe gender kan worden erkend, zelfs wanneer het stel helemaal niet wil scheiden. Dit kan gevolgen hebben voor de kinderen uit het huwelijk. In verschillende landen verliest de ouder die de gender verandering heeft ondergaan zijn of haar eigendomsrechten. Zelfs toegang tot de gewone gezondheidszorg is een probleem voor transgender mensen. Het gebrek aan opgeleide medewerkers die vertrouwd zijn met de specifieke gezondheidszorg van transgender mensen – of bekend is met simpele vooroordelen – maakt hen kwetsbaar voor onvoorspelbare en soms vijandige reacties. Andere ernstige problemen zijn pesterijen en discriminatie op het werk, stigmatisering, een hoge mate van werkloosheid en moeilijk toegang krijgen tot de arbeidsmarkt (Hammarberg 2009). De Aanbevelingen van de Raad van Europa beslaan maatregelen ter bestrijding van discriminatie op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit en biedt een nuttige leidraad aan EU-lidstaten voor het verbeteren van de eerbiediging, bescherming en bevordering van LHBT-rechten. De tenuitvoerlegging van deze aanbevelingen zal bijdragen tot de ontwikkeling van een gemeenschappelijke aanpak voor de naleving van deze rechten.

European Union

2. Nederlands profiel

DEEL 1 – ANALYSE VAN DE CONTEXT (LITERATUUR ONDERZOEK)

2.1. Nederlands beleid

Nederland heeft in de VN een belangrijke bijdrage geleverd aan de erkenning van rechten van homoseksuelen en transgenders en het dichterbij brengen van de wereldwijde afschaffing van strafbaarheid van homoseksualiteit. Op initiatief van Nederland zijn binnen de EU afspraken gemaakt over een gemeenschappelijke lijn rond seksuele en reproductieve gezondheid en rechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit. Het Europese netwerk van zogeheten National Focal Points op het terrein van gelijke rechten voor LHBT's, waartoe Nederland ter gelegenheid van het Nederlands EU voorzitterschap (2004) het initiatief heeft genomen, zal verder worden uitgebreid. In dit netwerk zal Nederland, naast aandacht voor de openstelling en erkenning van het huwelijk van paren van gelijk geslacht, vooral aandacht vragen voor de rechten en veiligheid van homoseksuele en transgenders in Europa en stimuleren dat ervaringen worden uitgewisseld over de aanpak van homovijandig geweld.

Nederland zal actief stimuleren dat er informatie wordt uitgewisseld over de aanpak van homovijandig geweld tussen politiekorpsen in Europa en de LHBT-beweging. (ILGA-Europa-project).

Het kabinet wil de homo-emancipatie verder brengen in Europa door te zorgen dat de eigen kracht van LHBT-organisaties een impuls krijgt en de aanbevelingen van de Raad van Europa in praktijk gebracht gaan worden. Het gaat dan vooral om de steun aan de verbetering van de positie van homoseksuelen en transgenders in de niet-EU-landen van de Raad van Europa. Wanneer EU-lidstaten wetgeving voorbereiden die discriminerend is voor homoseksuelen en transgenders, zal Nederland daartegen bezwaar maken.

Sinds 2001 kunnen personen van gelijk geslacht in Nederland trouwen. Hierin is Nederland een voorloper en ook op andere homo emancipatie terreinen.

Het document 'Gewoon homo zijn: lesbische en homo emancipatie 2008 -2011' van het Ministerie van OC&W had als doel een meersporenbeleid te ontwikkelen ter verbetering van de sociale vaardigheden, tolerantie en mogelijkheden om seksualiteit en homoseksualiteit in het onderwijs aan de orde te stellen.

European Union

In het document "Hoofdpijnen emancipatiebeleid: vrouwen en homo emancipatie 2011-2015" verschenen in voorjaar 2011 van het Ministerie van OC&W (Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen), staan een brede aanpak en het begrip persoonlijke veiligheid centraal.

Dit meerjarenbeleidstuk maakt duidelijk waar de rechts-midden regering voorstaat en naar streeft. De huidige regering streeft ernaar om in 2015 tot de wereldtop qua sociale acceptatie en rechtsbescherming van homoseksuelen en transgenders te behoren. De huidige regering is van mening dat Nederland een voorbeeldfunctie heeft zowel binnen als ook buiten Europa en zet zich actief in voor gelijke rechten en behandeling en wederzijdse erkenning van geregistreerde partnerschappen en 'homohuwelijken'.

Opvallend is dat in deze notitie het kabinet er naar streeft dat "...homoseksuele paren moeten veilig hand in hand over straat kunnen lopen en jongeren moeten veilig uit de kast kunnen komen." De regering heeft zes actielijnen benoemd:

1. het kabinet bevordert de emancipatie;
2. gelijke rechten van homoseksuelen en transgenders;
3. veiligheid en weerbaarheid van homoseksuelen, transgenders en vrouwen;
4. sociale acceptatie van homoseksuelen en vrouwen;
5. arbeidsparticipatie vrouwen;
6. internationaal emancipatiebeleid.

Ten aanzien van punt drie (veiligheid en weerbaarheid) kenmerkt de regering de huidige situatie als volgt: "De meeste Nederlanders accepteren homoseksualiteit en de sociale acceptatie is de laatste jaren toegenomen. Toch voelen veel homoseksuelen zich nog onveilig".

Bijna de helft van de in Nederland geregistreerde en getrouwde koppels van hetzelfde geslacht woont in Amsterdam. Het gaat om zo'n 35.000 personen (5%) van de 700.000 inwoners van Amsterdam. Uit literatuuronderzoek uit 2006 blijkt dat Amsterdam nog steeds aantrekkelijk is voor homoseksuele toeristen. Veel van hen vinden Amsterdam nog steeds een tolerante en open stad, en waarderen het gevoel welkom te zijn in Amsterdam. Zij ervaren Amsterdam als een homo-vriendelijke stad, terwijl de Amsterdamse homoseksuele bewoners zich meer en meer onvriendelijker voelen bejegend en zich soms niet meer thuis voelen in hun eigen stad. Bedreigingen, weggepest worden uit je wijk, uitgescholden worden, in elkaar geslagen worden in Amsterdam (en soms ook buiten Amsterdam) komt met regelmaat voor. Hoewel uit onderzoek van 2005 van Motivaction blijkt dat de acceptatie van homoseksualiteit

European Union

tussen 1998 en 2004 is toegenomen, blijkt uit actueel onderzoek van InHolland uit 2006 dat de acceptatie juist weer afneemt en dan met name onder moslims en jongeren. Het imago rondom vrijheid en tolerantie in Nederland en specifiek in Amsterdam is waar tot een bepaald nivo. In de afgelopen tien jaar, ook met de opkomst van de rechtse politiek in Europa, is de sfeer ten opzichte van minderheden negatiever geworden, inclusief LHBT mensen.

Ook verschijnen er regelmatig verslagen in de media over geweld incidenten en zijn er eigen negatieve ervaringen van homoseksuelen. In 2009 werd één op de tien homo's en biseksuele mannen uitgescholden, geïntimideerd of mishandeld in een periode van zes maanden op grond van hun seksuele geaardheid. Voor lesbiennes en biseksuele vrouwen zijn deze cijfers nog verontrustender. Vier van de tien hadden dit soort ervaringen. (SCP Monitor 2010: 'Steeds gewoner, nooit gewoon')

Het gebrek aan sociale acceptatie van transgender mensen is opvallend en terug te zien in de hoge werkloosheids cijfers, ervaringen met geweld en serieuze psychosociale problemen. De langdurige en gecompliceerde sekse veranderings procedures en wachtlijsten in de gezondheidszorg verergeren de problemen. Het kabinet streeft naar samenwerking met geloofsgemeenschappen en migrantenorganisaties die zich via dialoog inzetten voor de acceptatie van homoseksualiteit in hun gemeenschap en daarbij samenwerken met organisaties als het COC en homoseksuelen en transgenders uit eigen kring. De nog lopende projecten op het terrein van levensbeschouwing en etniciteit zullen overgaan in een aantal nieuwe Gay Straight Alliances. Het kabinet streeft naar een Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse en christelijke Gay-Straight Alliantie.

Dat het de regering ernst is, blijkt in april 2011 wanneer onderstaand persbericht verschijnt: "De homotolerantie in Nederland is nog lang niet vanzelfsprekend. De regering maakt zich zorgen over intimidatie, geweldsincidenten, aanhoudende meldingen van discriminatie en uitingen van homohaat op internet. Vandaar dat het beleid van het kabinet erop gericht is de sociale acceptatie van homoseksualiteit te bevorderen. Bijvoorbeeld door antihomogeweld te registreren en de aanpak hiervan aan te scherpen. Het kabinet verhoogt het budget voor homo-emancipatie van € 3,5 miljoen naar € 5,5 miljoen per jaar."

Een ander voorbeeld is de Jos Brink Prijs: een staatsprijs die eens in de twee jaar wordt uitgereikt aan groepen of instellingen die een fundamentele bijdrage hebben geleverd aan de verbetering van de positie van lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuele mannen en vrouwen en transgender personen (LHBT). De 22 voorgedragen kandidaten voor de Jos Brink Prijs 2011 vertegenwoordigen bij elkaar een breed terrain

European Union

van kunst en literatuur, verschillende media, particuliere en publieke sector, mensenrechtenverdedigers, levensbeschouwing, wetenschap, politiek en bestuur. Uit de voorgedragen kandidaten zijn de vrijwilligers van het COC de winnaars van 2011.

Ook ziet de regering mogelijkheden om de zichtbaarheid van homoseksuelen te vergroten en stereotypen te doorbreken door meer gebruik te maken van sociale media. Stereotype beelden kunnen op die manier vervangen worden door afbeeldingen van niet-stereotypen. homoseksuelen ergeren zich aan de stereotype beeldvorming die over hen bestaat. Welke en hoe de regering de sociale media wil inzetten, is nog niet duidelijk. Het gaat om Facebook, MySpace en twitter.

Tevens schrijft de minister: "De sociale acceptatie van homoseksuelen en transgenders is de afgelopen jaren toegenomen. Tegelijkertijd is duidelijk dat de acceptatie van homoseksuelen bij grote groepen nog problematisch is. De houding onder jongeren, bij etnische minderheden en in orthodox-religieuze gemeenschappen is duidelijk negatiever dan bij andere Nederlanders. Een derde van de homoseksuelen en transgenders voelt zich niet veilig genoeg om op het werk uit de kast te komen. In andere omgevingen (school, buurt, sport, ouderenzorg) is dat percentage nog hoger.

2.2. Homofobie in Nederland en op Nederlandse scholen

Uit onderzoek in 2003 van het homojongerenblad *Expreszo* blijkt dat de gemiddelde coming-out leeftijd ligt op 18,6 jaar. Terwijl 23 procent van de respondenten aan gaf pas tussen hun 21ste en 25ste uit de kast te komen. 3 % na hun 26ste. Uit onderzoek van D. Franssens e.a. Outcomes van de Universiteit Maastricht uit 2007 blijkt dat de gemiddelde coming-out leeftijd 17,8 jaar is. Een leeftijd waarop iemand de middelbare school heeft verlaten. Is de middelbare school een onveilige plaats om uit de kast te komen? De helft van de studenten denkt dat het beter is niet 'uit de kast' te komen zolang je nog op school zit (TK 2008 -2009, 27017, No. 50). Onder homoseksuele jongeren heeft 12 % een poging tot zelfdoding ondernomen. 66% van de homoseksuele heeft behoefte aan steun en hulp, zeker bij hun 'coming out'. (SCP Monitor 2010: "Steeds gewoner, nooit gewoon").

In 2003 deed Rutgers Nisso Groep onderzoek naar de werkbeleving en gezondheid van homoseksuele en biseksuele mannen en vrouwen in het onderwijs. De conclusie van "Beter voor de klas, beter voor de school", is dat het meest effectieve beleid waar alle docenten zich beter bij voelen is wanneer de school een diversiteitsbeleid voert. En dat is dus geen homo-emancipatie beleid of anti-homo-discriminatiebeleid, maar een

European Union

school brede aanpak met concrete acties. De Haan e.a. onderscheiden een zestal stappen. Door in zes stappen een diversiteitsbeleid te volgen, ontstaat een veiliger school en vriendelijker schoolklimaat:

1. Zorg voor onderlinge sociale steun door onderwijspersoneel;
 2. Zorg voor een open houding van het personeel ten opzichte van elkaar, en vooral rond diversiteit en het bestrijden van discriminatie;
 3. Verzorg expliciete voorlichting over diversiteit en discriminatie, vooral gericht op man/vrouw- rollen en homoseksualiteit;
 4. Voorzie in het hebben van een klachtenprocedure commissie;
 5. Voorzie in het hebben van een vertrouwenspersoon die niet alleen open staat voor klachten van leerlingen over seksuele intimidatie, maar voor iedereen, en ook voor klachten over discriminatie en negatief gedrag in bredere zin;
 6. Hanteer duidelijke gedragsregels en een goede handhaving daarvan;
- Deze zes concrete acties vertonen geen volgorde, maar kunnen allemaal gelijktijdig ontwikkeld en uitgevoerd worden.

Begin 2010 liet de Gemeente Amsterdam onderzoek doen door Eduquality naar discriminatie in het basisonderwijs. In juli dat jaar verscheen het onderzoeksrapport 'Discrimineren is pesten met wie je echt bent', met daarin de stand van zaken, ervaringen van leerlingen, ouders, personeel en aanbevelingen. De belangrijkste conclusies uit dit onderzoek zijn:

- Op alle deelnemende scholen komen vormen van discriminatie voor;
- De meeste voorbeelden betreffen discriminerend taalgebruik tussen leerlingen, in peestsituaties, op grond van huidskleur of land van herkomst, godsdienst en homoseksualiteit en dan vooral als de eigen leerkracht er niet bij is;
- Leerlingen en ouders ervaren meer discriminatie dan personeel. Dat komt ook doordat personeel bepaalde vormen van discriminatie als pest of plaag incident interpreteert. Het is deels een kwestie van definitie, maar dat heeft wel gevolgen voor het handelen van de leerkrachten. Incidenten waarbij gediscrimineerd wordt, worden vaak afgehandeld als peestsituaties. Lang niet altijd wordt iets gedaan met de achterliggende vooroordelen en het gevoel van gediscrimineerd worden;
- Discriminatie leeft niet echt als onderwerp in de school, pesten wel. Scholen hebben vaak al veel tot stand gebracht in het omgaan met pesten. Voor een deel zal dat zeker ten goede komen aan het bestrijden van discriminatie;
- Als er op school aandacht voor discriminatie is van het personeel is dat voornamelijk na incidenten, dus reactief. In preventieve zin wordt niet vaak expliciet aandacht besteed aan discriminatie en in het schoolplan heeft antidiscriminatiebeleid

European Union

meestal geen duidelijke plaats;

- Dat met enige regelmaat incidenten plaatsvinden waarbij discriminatie een rol speelt blijkt niet uit de incidentenregistratie van de scholen zelf en ook niet uit de formele klachten, dat zijn er slechts weinig.

De onderzoekers stellen dat sociale veiligheid een voorwaarde is voor leren. Maar meer aandacht voor sociale veiligheid op school is moeilijk in een tijd waar juist meer aandacht gevraagd wordt voor het verbeteren van de resultaten op taal-en rekengebied. Docenten hebben het druk en moeten prioriteiten stellen. Gelukkig zijn er ook andere redenen om gericht te werken aan het voorkomen van discriminatie op school. Scholen worden formeel ondersteunt door:

- de Grondwet, die discriminatie verbiedt;
- het Verdrag inzake de Rechten van het Kind, waarin staat dat kinderen recht hebben op bescherming tegen elke vorm van discriminatie;
- de kerndoelen voor het primair onderwijs, waarin staat dat kinderen respectvol moeten leren omgaan met verschillen;

Tevens weet elke leerkracht/pedagoog dat kinderen die geconfronteerd worden met discriminatie geen gezonde identiteitsontwikkeling doormaken. En dat sociale veiligheid op school ten goede komt aan het gehele schoolleven en dus ook de taal-of rekenresultaten verbeterd. En tot slot wil Amsterdam een tolerante stad blijven!

2.3. Strategien om homofobie te bestrijden op scholen

Wat moet er gebeuren om homofobie in het onderwijs te bestrijden? Onderwijs over seksuele diversiteit was voor kort niet verplicht in het onderwijs in Nederland. Het houdt in dat externe partijen allerlei soorten didactisch materiaal ontwikkelen dat door docenten op vrijwillige basis gebruikt kan worden, zoals brochures, hand-outs, films, docenten handleidingen voor zowel het basis- als voortgezet onderwijs en ook special theatervoorstellingen. Een voorbeeld daarvan is de brochure die door EduDivers is ontwikkeld: "De Roze Draad in Veiligheid op School", waarin gepleit wordt voor een brede aanpak van omgangsvormen op school.

Basis hiervoor is het opzetten en uitvoeren van een veranderingstraject in school.

Deze invalshoek is gericht op een (school)brede aanpak van goede omgangsvormen en burgerschap. Er wordt niet uitsluitend gesproken over homofobie, homo-emancipatie of bestrijden van homo discriminatie, maar het gaat over seksuele diversiteit en het creëren van algemene veiligheid in en om school voor zowel LHBT leerlingen als docenten.

European Union

Door verschillende organisaties zijn tips en codes voor scholen opgesteld:

1. Stop het uitschelden voor 'homo';
2. Besteed vanzelfsprekende aandacht aan seksuele diversiteit in verschillende soorten lessen;
3. Besteed gerichte aandacht aan seksuele diversiteit in gezondheidskunde;
4. Besteed gerichte aandacht aan seksuele diversiteit in maatschappijleer;
5. Besteed aandacht aan seksuele diversiteit in godsdienst en levensbeschouwing;
6. Laat vrijwilligers voorlichting geven over homoseksualiteit.

Een ander belangrijk initiatief, gedaan door COC Nederland, is het ondersteunen van Gay Straight Alliances op scholen. Leerlingen kunnen op hun eigen school een GSA opzetten met verschillende activiteiten. COC Nederland heeft een strategie ontwikkeld en een docenten netwerk.

Tot slot spelen de vrijwillige voorlichters van het COC een belangrijke rol in het onderwijs. Het is een landelijk netwerk van LHBT mensen die voorlichting op scholen geven. Deze persoonlijke benadering en ontmoeting met LHBT mensen werkt heel goed. Docenten maken direct een reservering via een COC-afdeling. In 2010 is er ook een voorlichtingsfilm uitgebracht 'Help! Een homo in de klas', die laat zien hoe deze voorlichtingsbijeenkomsten verlopen.

Tijdens de uitvoering van dit project is er een grote stap gemaakt vanuit de Nederlandse regering om homofobie te bestrijden op scholen. Druk vanuit COC en andere organisaties heeft er toe geleid dat de Minister van Onderwijs de kerndoelen voor het basis- en voortgezet onderwijs gaat aanpassen. Onvoldoende scholen besteedden aandacht aan seksuele voorlichting en seksuele diversiteit in het curriculum. Vanaf augustus 2012 is het verplicht om op iedere school aandacht te besteden aan seksuele voorlichting en seksuele diversiteit. De Minister onderstreept hierbij dat aandacht hiervoor belangrijk is voor seksuele weerbaarheid, een veilig schoolklimaat, tolerantie en acceptatie van homoseksualiteit. De Minister is buitengewoon duidelijk over dit onderwerp. Scholen kunnen het kerndoel naar eigen inzicht concrete uitwerken: in vakken, in projecten of als specifieke voorlichtingsactiviteit. Ook de inhoudelijke invulling kan op schoolniveau worden bepaald. Extern aangeboden materialen kunnen worden gebruikt en gekozen door de docenten.

European Union

DEEL TWEE – HET VELDWERK

De interviews

2.4 Introductie

Bij het selecteren van geïnterviewden hebben we onderscheid gemaakt tussen de drie niveaus: basisonderwijs, voortgezet onderwijs en hoger onderwijs, naar de verhouding mannen en vrouwen, seksuele diversiteit en etnische achtergrond. In het onderwijs zijn relatief veel homoseksuelen en lesbiennes werkzaam. Hiernaar is geen onderzoek gedaan, maar het lijkt erop dat homoseksuelen en lesbiennes oververtegenwoordigd zijn in het onderwijsveld. Je zou kunnen zeggen dat het onderwijs LHBT vriendelijk is en dat homoseksuelen en lesbiennes zich er thuis voelen en blijkbaar goed tot hun recht komen. Dat is opmerkelijk en alom bekend. Of dat in andere landen ook zo is, is niet bekend. Veel homoseksuelen en lesbiennes zijn in Nederland open over hun geaardheid ten opzicht van collega's, van ouders en de leerlingen. Er zijn 11 personen geïnterviewd in groot Amsterdam. (docenten Nederlands, Kunst, Fotografie, mentoren en onderwijs adviseur)

De interviews duurden gemiddeld een uur. Alle interviews zijn op band opgenomen en uitgeschreven. Een vaste vragenlijst is uitgangspunt voor de gesprekken geweest, maar de interviews vonden veelal plaats in de vorm van een gesprek met de interviewer. Tijdens de interviews kwamen veel interessante onderwerpen ter sprake.

1	M	Basisschool leerkracht Montessori school	LHBT	Amsterdam
2	V	Basisschool leerkracht/ coordinator Katholieke school	Niet-LHBT	Amsterdam
3	M	Voortgezet onderwijs docent en adviseur	LHBT	Amsterdam
4	M	Pedagogisch adviseur	LHBT	Amsterdam
5	M	Voortgezet onderwijs docent Vrije School	LHBT	Leiden
6	M	Voortgezet onderwijs docent Katholieke school	Niet-LHBT	Hilversum
7	M	Voortgezet onderwijs docent (MBO)	Niet-LHBT, Surinaamse achtergrond	Amsterdam
8	V	HBO docent	LHBT	Amsterdam

European Union

9	M	Voortgezet onderwijs docent	Niet-LHBT, Surinaamse achtergrond	Amsterdam
10	V	Voortgezet onderwijs docent	Niet-LHBT	Amsterdam
11	M	COC Adviseur/coordinator	LHBT	Amsterdam

2.5 De belangrijkste onderwerpen

Hieronder is een beschrijving van de belangrijkste uitkomsten van de gesprekken. Tenzij duidelijk anders vermeld, zijn de meningen van de geïnterviewden weergegeven. Tussen haakjes zijn de woorden van de geïnterviewden vermeld.

2.5.1 Schoolbeleid

Homofobie is geen onderwerp dat veel aan de orde komt in de scholen. De geïnterviewden onderkennen allemaal het belang hiervan, maar een expliciet en actief beleid wordt er niet gevoerd. De meesten vinden dat ook niet nodig. Homoseksualiteit wordt als iets vanzelfsprekends ervaren. De LHBT geïnterviewden zijn er wel meer alert op dan de niet LHBT geïnterviewden. De reacties zijn net zo divers als de geïnterviewden zelf. De een wil meer zichtbaarheid op school en ook in het schoolbeleid, terwijl de ander dat impliciete beleid prima vindt.

Sommige LHBT docenten voelen zich meer verantwoordelijk, terwijl andere LHBT docenten vinden dat juist de niet LHBT docenten meer verantwoordelijkheid moeten nemen. Op geen van de bezochte scholen is in de aankleding van de scholen iets te zien dat met homoseksualiteit te maken heeft. Er zijn geen GSA scholen bezocht. Homoseksualiteit is in het voortgezet onderwijs ondergebracht in met name het vak Biologie en gericht op voortplanting. Geïnterviewden vinden het wel een taak van de school om naast te onderrichten ook op te voeden en leerlingen de kans te geven zichzelf te ontwikkelen, daarvoor is een veilige omgeving essentieel.

“De nadruk met betrekking tot LHBT onderwerpen ligt in Nederland op het voortgezet onderwijs: informatie, scholenbegeleiding, landelijk rondom kerndoelen, ook met educatieve faculteiten en samenwerking met docenten en leerkrachten opleidingsinstellingen. Wat ontbreekt is de effectmeting. We weten niet goed wat het

European Union

beste werkt. Waarom wordt de ene school homovriendelijk en waarom een ander niet?" (pedagoog, onderwijs adviseur)

"Er is geen expliciet beleid, maar we gaan uit van de mens: 'worden wie je bent' is de lijfspreuk van de school, iedereen mag zijn en worden die die is." (docent voortgezet onderwijs)

"We hebben geen emancipatie of homo beleid, maar misschien moet dat veranderen, en is meer nodig dan we dachten. Bijvoorbeeld een studiedag met docenten organiseren, ook naar ouders toe en leerlingen erbij betrekken." (docent hoge school)

"We hebben op deze school leerlingen uit woongroepen, met twee moeders, van alleenstaande vaders, van alleenstaande moeders, kinderen bij opa en oma, nou noem alles maar op. Alles is hier aanwezig. En daardoor is het ook niet gek of raar of buitennissig en is het ook niet iets waar je mee gepest hoeft te worden en eigenlijk dus ook niet wordt." (leerkracht basisonderwijs)

"Seksuele voorlichting komt bij ons op school in het tweede jaar bij het vak verzorging en bij biologie aan de orde in een module seksuele voorlichting. Bij biologie gaat het dan vooral over de voortplanting en bij verzorging meer over seksuele voorlichting. Daar leren leerlingen om in een speciale condoombox, in het donker, hoe je een condoom om doet". (docent voortgezet onderwijs)

"Wij hebben een pestprotocol. Uiteraard is uitschelden verboden. We accepteren dat niet in de klas. Maar buiten de klaslokalen kunnen we dat niet controleren. We hebben geen algemeen beleid waaruit duidelijk blijkt dat we uitschelden overal verbieden." (docent voortgezet onderwijs)

"Deze school heeft hele duidelijke regels. Mijn taak als veiligheids coördinator is om een veilige en vreedzame sfeer in school te creëren, waarin alle leerlingen zich prettig voelen. Ik heb direct contact met de politie, lokale overheid, winkels en burens van de school. Schelden wordt gestraft. Leerlingen kunnen geschorst worden. Pesten wordt niet geaccepteerd op deze school! (docent voortgezet onderwijs)

European Union

2.5.2 Speciale projecten op school

De geïnterviewde homoseksuele docenten zijn min of meer bekend met LHBT-materiaal. Maar het betekent niet dat ze er veel gebruik van maken. Voorlichting wordt vaak gedaan door externe partijen, zoals de COC voorlichters.

Het gewone lesmateriaal is heteroseksueel georiënteerd en er komen geen afbeeldingen voor van seksuele diversiteit.

Docenten werken veel met audiovisueel materiaal, maar LHBT onderwerpen komen zijdelings aan de orde. Homoseksuele docenten zijn ook terughoudend om met expliciete gay-onderwerpen, gay-films, gay-boeken, gay-fotografen, etc. te komen, omdat ze niet teveel dat label willen hebben.

De geïnterviewden zien wel mogelijkheden om film in te zetten in het onderwijs, maar alleen wanneer het aan strikte criteria voldoet.

Alle geïnterviewden willen graag bij het project betrokken blijven en een actieve rol spelen in een focusgroep of anderszins.

“Kinderen houden van films kijken, dat vinden ze leuk. Je kan daar ook diversiteit bij aanbieden waardoor ook meerdere vormen van identificatie mogelijk zijn. Stel dat het prachtige prentenboek ‘Koning en Koning’ ook verfilmd zou worden, het heeft kwaliteit, is een leuk en humoristisch verhaal en laat andere identiteiten zien dan het gewone ‘prins en prinsesje’ verhaal. Een film moet je wel raken, en niet vertonen omdat toevallig het thema homoseksualiteit erin zit. Een goede docent kan zoiets goed zonder handleiding aan de kinderen presenteren. Die stelt vooraf vragen aan de kinderen: ‘Wie kent er ook twee mannen die verliefd zijn op elkaar?’, onderzoekt zo de voorkennis, geeft een kijkopdracht mee en bespreekt het na afloop.”(leerkracht basisschool)

“Ik kan me wel voorstellen dat we een speelfilm met de bovenbouw bekijken, maar dan meer in de context van: een homoseksuele relatie komt voor. Ja dat komt gewoon ook voor. Ik zou niet snel naar een documentaire over homoseksualiteit in het algemeen gaan kijken met een groep 7/8. Niet te expliciet en apart, maar gewoon tussen andere samenlevingsvormen laten zien. Verder vind ik dat educatief materiaal zo vaak gericht is op preventie en alles wat daarbij komt kijken. Het draait altijd om seks en dan denk ik: ‘gaat homoseksualiteit alleen maar over seks?’ Het gaat toch over een samenlevingsvormen en niet alleen maar over seks.” (leerkracht basisschool)

European Union

"Ik kan me wel voorstellen dat je iets met een documentaire doet over dit onderwerp, eerder dan met een speelfilm. Je moet dan de leerlingen wel zelf een film laten kiezen. Naar een speelfilm met een LHBT thema, zou ik geen leerlingen verplicht naartoe sturen. Ook ouders zouden dat niet goed kunnen vinden, denk ik. Een leerling die 'Broke Back Mountain' wil zien, die gaat hem zelf wel huren. Maar om nu een hele klas HAVO 4 mee daar naartoe te nemen, dan ben ik bang dat ik aan een paar dingen voorbij ga, die niet zo goed begrepen worden." (docent voortgezet onderwijs)

"Het fictieve en misschien het in beeld brengen van...homoseksualiteit, vind ik lastig. Maar in een documentaire vorm, en dat gebruik ik wel regelmatig, is het anders. Ik ben ook bij het in beeld brengen van hetero seksscènes terughoudend. Denk ik, dat klinkt stom, maar ...ik vind sowieso, als ik een film laat zien, en het is fictie, let ik altijd op ...op inhoud, en ik wil ook niemand in verlegenheid brengen. Ik ben niet zozeer bang voor de ouders, maar dat speelt wel mee denk ik. Ik heb weleens binnen CKV, aan VWO 5, de film 'Le Roi Dance' laten zien, een film waarin aan het hof wel homoseksualiteit voorkomt. Daarin zit een scene waarin twee mannen elkaar zoenen, omdat ze verliefd zijn. Daarvan dacht ik: moet kunnen!". (docent voortgezet onderwijs)

"Ik geef het vak Fotografie. Het thema 'Anders zijn' zou zeker gebruikt kunnen worden. Dan komen alle leerlingen aan bod. Ze kunnen een foto maken waarop ze zich eenzaam voelen. Heb ik nog niet gedaan. Nu werken we vanuit bekende fotografen en dat gaan we dan ook doen. Ik ga als homoseksuele docent geen blote mannen laten zien, dan hebben ze al heel snel de neiging van 'o hij is homo hij wil ons blote mannen laten zien, waarom doet die dat?' Je krijgt er snel vragen bij. Dat heb ik een keer meegemaakt en moet ik dus nooit meer doen. So wie so bij bloot-foto's. Ik wil ze ook niet stimuleren om blote mensen te fotograferen. Ik zeg altijd de 2 B's: ik wil geen Bloot en geen Bloed zien". (docent voortgezet onderwijs)

"Bij ons op school maken leerlingen ook zelf films. Dit jaar waren er leerlingen, waarvan de een een nichtje had die in een transgender proces was. Ze hebben haar geïnterviewd en gefilmd. Het is een heel mooi en integer portret geworden. Er is veel over nagepraat. Tijdens ons filmgala werd het ook aan ouders vertoond. Film is een mooi middel om dit te laten zien en dan ook nog door een eigen leerling gemaakt. Het is een creatieve uiting, waar leerlingen iets van zichzelf in kwijt kunnen." (docent voortgezet onderwijs)

European Union

“Waar ik al jaren mee bezig ben, ook samen met educatieve uitgeverijen, is het aanpassen van lesmateriaal. Dat houdt in dat binnen elk vakgebied een zin of een voorbeeld gericht is op transgender, homoseksualiteit, en lesbische relaties. Ook al is het in een opgave voor wiskunde of van Engels. Het maakt niet uit welk vak! In elk vak moeten een aantal zinnen zijn die iets weergeven van de seksuele diversiteit die er is, zonder dat je dat als een apart hoofdstukje aangeeft, want een hoofdstukje kun je overslaan. Het voordeel hiervan is dat leerlingen geconfronteerd worden met het feit dat LHBT een samenhangend onderdeel is van alles. Homo's horen er gewoon bij. Net als dat wij nu leren dat de culturele religieuze diversiteit is opgenomen in de lesstof. Dus je leest regelmatig in de lesstof Mohammed en Fatima. Leerlingen raken aan die namen gewend in de Nederlandse cultuur. En dat zou ook zo moeten zijn ten aanzien van seksuele diversiteit!” (docent voortgezet onderwijs/adviseur)

“We geven voorlichting op scholen, als vrijwilligers. Docenten en leerlingen waarderen dat enorm. We willen onze organisatie professionaliseren en een structurele plaats geven in het onderwijs. Eerst hielden we persoonlijke gesprekken in de klas tussen leerlingen en LHBT voorlichters. Nu willen we ook lessen voor docenten ontwikkelen zodat zij voor en achteraf een les kunnen verzorgen. We werken graag samen met de docenten. We zijn gestart met het voortgezet onderwijs, maar willen graag ook samenwerken met het hoger onderwijs en basisonderwijs. (COC voorlichter coordinator)

“We geven seksuele voorlichting in onze lessen. We gebruiken allerlei soorten materialen, zoals video, films en de COC voorlichters. Zij kunnen meer dan wij doen en ook direct met leerlingen spreken. Ze komen elk jaar op onze school. Ik heb goede ervaring met deze face-to-face lessen. Leerlingen zijn altijd onder de indruk van de persoonlijke verhalen. Het is jammer dat docenten er niet altijd bij mogen zijn. Maar ik begrijp die keuze wel. Leerlingen voelen zich vrijer zonder docenten in de buurt. Maar op deze scholen hebben docenten en leerlingen een hechte band. Docenten zijn ook een beetje ‘moeders en vaders’ van de kinderen. Ze vertellen ons alles. Meer dan ze hun eigen ouders vertellen. Dus kan ik wel bij die COC lessen aanwezig zijn”. (docent voortgezet onderwijs)

“ Ik werk samen met professionals van buiten de school. Dat kunnen peer educators zijn of COC voorlichters. Ik gebruik ook de voorlichtingsfilm: ‘Help! Een homo in de klas’”.(docent voortgezet onderwijs)

European Union

“Onze film ‘Help! Een homo in de klas”, gebruiken we in het hoger onderwijs. Film is een effectief onderwijsmiddel en goed te gebruiken voor die leeftijdsgroep. Maar het is wel belangrijk om goede faciliteiten te hebben: goed scherm, goed geluid en aansluiten bij de dagelijkse schoolpraktijk.” (COC voorlichter coordinator)

“Eens per jaar maken leerlingen zelf een theatervoorstelling. Daar zit altijd wel een homo rol in. Meestal traditioneel en erg stereotype. We lachen erom. Het is niet kwetsend of plat. Maar een keer vroeg een leerling me: ‘Hoe is het voor u? Kwest het u?’ Ik zei: ‘Het is geen probleem voor me. Iedereen vindt het leuk’. Je mag grappen over me maken, zolang je me maar niet bewust pijn wilt doen.” (docent voortgezet onderwijs)

2.5.3 Pesten

Op elke school wordt gepest en wordt het woord ‘homo’ als scheldwoord gebruikt. Alle geïnterviewde docenten zijn tegen pesten en uitschelden en hanteren een pestprotocol. Niet iedere docent bestraft. Dat is afhankelijk van de situatie en de leeftijd van de leerling. Het uitschelden voor ‘homo’ wordt door docenten verschillend geïnterpreteerd. De één noemt het gewoon straattaal of een scheldwoord, terwijl de ander het echt kwetsend vindt. Docenten zijn er alert op en spreken leerlingen en ook ouders erop aan. Alle geïnterviewden zijn het er over eens dat op een veilige school niet gepest en gescholden wordt. LHBT docenten zijn meer uitgesproken over het gebruik van ‘homo’ dan niet LHBT docenten. Zij kunnen ook gemakkelijker leerlingen hierop aanspreken en doen dat ook.

“Ja, ook hier worden kinderen uitgescholden. Kanker, kut, klootzak, fuck you. Zelfs kleuters roepen dat naar elkaar. Het zijn kinderen die veel op straat leven en waar weinig of geen toezicht is. Wij hanteren een pestprotocol, daarin staat dat je alle partijen benadert en dan een contract opstelt. Dat is wat we doen. En het werkt wel. Ik vind dat kinderen geen ‘homo’ naar elkaar moeten roepen, maar ook niet ‘fuck you’ en ‘kanker’. Ik begrijp wel waarom ze dat doen, omdat er een oordeel is over homo’s, en dat die lading die erachter zit. Daar wil je het wel met hen over hebben. Met kleuters is dat lastig, maar in de bovenbouw wordt er wel over gepraat met de kinderen. Het schoolbeleid komt wel aan de orde in ons team. Wij vinden dat we die discussie aan moeten gaan met de kinderen en ook met de ouders.” (leerkracht basisonderwijs)

European Union

"Het gaat erom, dat er iets gedaan moet worden, wanneer er iets gebeurt. Dan heb je een sanctie. Dat kan een tijdelijke schorsing zijn, maar ik vind een sanctie niet essentieel als het niet leidt tot nog een gesprek daarover met de klas." (docent voortgezet onderwijs)

"Alle scheldwoorden, hoor je ook hier. Dat willen we gewoon niet. Dus daar zeggen we elke keer wat van, dat wil ik niet horen, soms staan er sancties op. Als ik ze er als homo op aanspreek, schrikken ze zelfs en zeggen 'sorry, sorry'." (docent voortgezet onderwijs)

"We weten uit ervaring dat er op school een veilige sfeer wordt gecreëerd wanneer vanaf dag 1 en les 1 er afspraken worden gemaakt over pesten. Zoals het verbieden van het kleinerend gebruik van het woord 'homo' en het handhaven van de regels. Dit is het meest effectief. Daarbij zijn informatie, openheid en duidelijkheid belangrijk. Een veilige school is prettig voor iedereen, homo en niet homo!" (docent voortgezet onderwijs)

"Dit is een e-mail van één van mijn leerlingen. Hij komt van oorsprong uit Brazilië. Hij is sterk, geen moslim en homo. Wanneer jongens klein en wat mager zijn, zijn ze een gemakkelijk slachtoffer. Ik sprak met hem over de rol van de COC voorlichters op school.

Hij schreef me:

'homo zijn op een middelbare school, hangt af van wie je bent. Ik had veel vrienden voordat ik vertelde dat ik homo ben. En ik ben groot en sterk. Ik intimideerde andere jongens. Zij waren bang voor mij. Maar soms scholden ze me uit. Maar het gebeurde alleen, wanneer ze samen waren. Altijd in kleine groepjes. Maar ik was bang de pester aan te wijzen. Ik voelde me wel altijd zelfvezekerd. Ik was altijd zelfbewust, omdat mijn ouders me altijd geaccepteerd hebben zoals ik was. Ze accepteerden me voor 100%. Dat heeft me op school veel geholpen. Pesters willen dat je gaat huilen of boos wordt. Dan gaan ze je nog meer pesten. Toen ik op de middelbare school kwam, werd ik flink gepest. Nu reageer ik er niet meer op. Dus is het gestopt. Pesters zijn bang voor hun eigen seksualiteit. Ze kunnen het uit de kast komen van leeftijdgenoten niet accepteren. De beste oplossing is om door te gaan met de COC voorlichtingslessen en zwaar te straffen voor elke vorm van pesten." (leerling aan zijn docent voortgezet onderwijs)

"In veel middelbare scholen wordt de term 'homo' als scheldwoord gebruikt. Er staat geen straf op. We zien het als straattaal. Zelfs homo's gebruiken het. Het is een gewoon scheldwoord geworden. Het heeft een extra betekenis, omdat die andere leerling geen homo is". (docent voortgezet onderwijs)

European Union

“Een jaar geleden kwam er een jongen naar me toe en vertelde me dat hij homo is. Wanneer ze je pesten, kom je naar me toe. Dit is een veilige school. Als je wordt uitgescholden, laat het me weten. ‘Homo’ kan als scheldwoord gebruikt worden, maar is ook een populair woord onder deze jongeren. Maar het kan ook gebruikt worden om iemand bewust te kwetsen. Zeker wanneer iemand homo is! Ik kom uit Suriname. Ik ben erg gevoelig voor het woord ‘neger’. Ik hou er niet van wanneer mensen me ‘neger’ noemen. Het gaat over je identiteit. Het is heel belangrijk. Iedereen zou moeten weten met welke woorden je iemand kwetst.”(docent voortgezet onderwijs)

“Ik hoor dagelijks het gebruik van het woord ‘homo’. Maar dat wordt niet gedaan, omdat iemand anders homo is. Het is gewoon uitschelden en een populair scheldwoord. Soms als ik het hoor, vraag ik: ‘Hoe weet je dat hij homo is? Ben je met hem naar bed geweest?’ De leerlingen reageren dan meteen, ‘O, nee, zo bedoel ik het niet!’ (docent voortgezet onderwijs)

2.5.4 Stereotypen en vooroordelen

Stereotypen worden door de media gereproduceerd. Afbeeldingen van de Amsterdamse Gay Pride en de extravagante en erg populaire Canal Parade worden veelvuldig gebruikt als illustraties bij allerlei soorten LHBT artikelen in kranten, weblogs, en TV gedurende het hele jaar. Wat krijgen we te zien? We zien voornamelijk witte mannen. Lesbiennes zijn minder zichtbaar in de publieke ruimte en in de media. Afbeeldingen van de Gay Pride laten vooral half blote mannen zien, die uitbundig uitgedost dansen en zingen of travestiet zijn. Alle stereotypen zijn er!

Maar in het dagelijks leven zijn LHBT mensen minder zichtbaar en minder prominent aanwezig.

Er bestaan veel vooroordelen over LHBT mensen. Homo's zijn: ‘oude mannen die je willen verleiden’, ‘werken in de creatieve industrie, mode en design’, ‘zijn pedofielen’, ‘hebben een hoge stem’, ‘gedragen zich als een vrouw’, ‘dragen kleurrijke kleren’, ‘zijn erg aanwezig’, ‘lachen hard’ en ‘zijn altijd vrolijk’.

Lesbiennes zijn: ‘bitchy’, ‘lelijk’, ‘drinken altijd thee’, ‘willen een boek schrijven’, ‘gedragen zich als een man’, ‘hebben een lage stem’, ‘zijn erg serieus’, ‘houden niet van complimenten’ en ‘dragen geen modieuze kleding’.

Voor docenten en leerlingen is het lastig deze stereotypen en vooroordelen te bestrijden, omdat we in een heteroseksuele maatschappij leven met heteroseksuele waarden en normen.

European Union

"In al die jaren heb ik veel geleerd om met stereotypen en vooroordelen om te gaan. Benadruk niet de verschillen, maar de overeenkomsten. Wat hebben mensen gemeen? Het gaat over liefde, onzekerheid, verliefd worden, identiteit. Ook over verwachtingen van je ouders en anderen. Zoals Moslim meisjes die verliefd worden op een niet Moslim jongen. Homo jongens voldoen ook niet aan de verwachting van hun ouders. Stop te denken in vooroordelen, maar praat met elkaar over dezelfde gevoelens en onderwerpen." (docent voortgezet onderwijs)

"Ik heb veel mooie dingen zien gebeuren tijdens de COC voorlichtingslessen in mijn klas.

Door vooroordelen zijn leerlingen bang om een homo of lesbienne te ontmoeten. Een leerling liet een stoel leeg tussen zichzelf en een COC voorlichter. Maar na de voorlichtingsglesschudden ze elkaar een hand! Ik hoorde mijn leerling tegen de COC voorlichter zeggen: 'Ik wens je een gelukkig leven!'. Deze leerling heeft een enorme stap gemaakt tijdens dat uur. Wanneer voorlichters min of meer dezelfde leeftijd hebben als de leerlingen, is het gesprek het meest effectief. Dan is de identificatie optimaal. Anders denken ze: 'Het zijn vooral oude mannen die homo zijn'." (docent voortgezet onderwijs)

"Vandaag de dag komt iedereen uit de kast. Vroeger leefden man en vrouw met hun kinderen samen en ontmoette de man zijn vrienden in het geheim. De context is veranderd. Homo's kunnen in Nederland en Suriname openlijk homo zijn. Ze ontmoeten elkaar in bars. Homo zijn is niet langer een taboe." (docent voortgezet onderwijs)

"Een van mijn leerlingen vertelde me: 'Als ik zou weten dat u homo bent, zou ik niet naast u willen zitten'. 'Waarom niet?' vroeg ik. Ik zei hem: 'Je moet weten dat alleen wanneer jij het zelf prettig vindt door een andere man aangeraakt te worden, gebeurt dat. Wanneer je dat niet prettig vindt, gebeurt dat niet. Zo werkt dat. Anders is het aanranding! Ik gaf hem een voorbeeld. Twee jongens zitten naast elkaar. Ze zijn goede vrienden. De een wordt verliefd op de ander. Maar de ander is geen homo. Hij is heel boos en zou de ander wel willen vermoorden. Maar dan zeg ik: 'Waarom zijn jullie vrienden geworden? Jullie moeten toch een zelfde interesse hebben of speciale band? En stop deze vriendschap niet omdat een van jullie homo is. Kijk naar wat jullie wel bindt, in plaats van wat jullie onderscheidt.'" (docent voortgezet onderwijs)

European Union

2.5.5 Persoonlijke houding van docenten

Alle homoseksuele geïnterviewden zijn uit de kast: ook op school. Dat was altijd aanleiding tot een gesprek met de leerlingen.

Iedereen staat erg tolerant tegenover homoseksualiteit, maar dat kan ook wrijvingen opleveren met de schoolpopulatie en de ouders. Deze schurende gesprekken zijn noodzakelijk, maar niet altijd gemakkelijk voor de docenten.

Er is een grote betrokkenheid op dit onderwerp onder de geïnterviewden. Ook voor het deelnemen aan het interview. Tijdens de gesprekken, kwamen nieuwe ideeën naar boven en werden geïnterviewden enthousiaster op dit onderwerp.

De meeste geïnterviewden voelden zich capabel en op hun gemak om over seksuele voorlichting en seksuele diversiteit te praten.

Ook blijkt dat iedere geïnterviewde op zijn of haar manier buiten de officiële lessen om aandacht besteed aan seksuele diversiteit.

"Het is bij de leerlingen bekend, bij collega's bekend, bij de directie bekend. Er wordt in de klas ook gewoon open gesprekken over gevoerd." (docent hoge school)

"Ja, lastige jongeren en op een gegeven moment kwam het thema homoseksualiteit aan de orde en toen zeiden ze "Hé meester, ben jij homo?", ik zei "Ja, ik ben homoseksueel, want op deze school worden alleen maar homoseksuelen aangenomen". En toen ontstond er chaos en dus uiteindelijk zeg ik dat ik maar een geintje maak. Ja, ik ben homo. Toen heb ik een voorlichtings les gegeven, dat is een stap geweest om iets binnen deze school te doen." (docent voortgezet onderwijs en adviseur)

"Mijn eerste baan was op een basisschool in Amsterdam West. Ik merkte meteen dat het feit dat ik homo ben, ingewikkeld was. Ik voelde weerstand bij de leerlingen. Goh, wie ben je? Wat kom je doen en er werd blijkbaar toch wel gedacht van "Je reageert anders, of je doet anders". Alleen al om het feit dat ik zei: "Nou ik woon samen met een man". Dat was dan toch al wel een terugtrekkende houding, zeg maar. Ja, en als je dat al binnen het team voelt, in hoeverre geef je dat dan ook aan als onderwijsgevende voor een klas, en zeker voor een bovenbouw waar ik toen voor stond; dan denk ik: "Nee, want dan voel ik niet de veiligheid van het team achter me, mocht daar iets zijn binnen de klas", en dat is toch wel belangrijk. Ik heb uiteindelijk ontslag genomen en een andere school gezocht. Toevallig werken daar meer homo en lesbische docenten. Misschien is dat niet toevallig?"

European Union

Soms stellen de leerlingen vragen: 'Wanneer wist je het dan?' en 'Heb je al een vriend?' en 'Hoe zit dit en hoe zit dat?' en 'Hoe weet je het dan zo precies?' en 'Heb je ook weleens en vriendinnetje gehad?', dat soort vragen. Collega's vragen dat ook wel, dat blijft een open gesprek, meer prive dingen, ik wil het algemeen houden, en misschien zitten er wel kinderen in de klas, die zelf worstelen met dat soort gevoelens, maar mijn prive leven hou ik gescheiden." (leerkracht basisschool)

"Als de leerlingen mij als voorbeeld nemen, dan hebben ze in ieder geval een homo gezien die niet voldoet aan het stereotype beeld en dat is voor hun wel meegenomen en wel fijn." (docent voortgezet onderwijs)

"Studenten mogen me van alles vragen. Maar ik bepaal of ik antwoord geef of niet. Ze zijn wel nieuwsgierig, maar zitten er niet op te wachten om mijn liefdesleven of seks leven te horen. Voor mij werkt het goed, je lokt een reactie uit, ik wil een gesprek tot stand brengen op een normale manier, niet belerend, het is allemaal wel in veilige sfeer, ik bepaal wat de setting is." (docent voortgezet onderwijs)

"Docenten zijn toleranter dan leerlingen. Veel migranten leerlingen accepteren homo's en lesbiennes niet. Ze zijn bang dat ze naar de hel gaan. Ook worden ze daar door de ouders in bevestigd. Er is een discrepantie tussen docenten en leerlingen. Hoe los je die discrepantie op?" (docent voortgezet onderwijs)

"Ik denk soms: ik doe veel te weinig om dit probleem op te lossen. Ik ben niet bekend met het Gay Straight Alliance concept. Ik ben terughoudend om 'homo-vriendelijke' stickers op mijn deur te plakken. Mijn schoolpopulatie is voornamelijk leerlingen met een moslim achtergrond. Het leerling aantal loopt terug. Maar ik stel mezelf de vraag: 'Hoe overleef je als homo/lesbo leerling op deze school?'. (docent voortgezet onderwijs)

"Toen ik net op deze school begon, was ik geïrriteerd wanneer iemand vroeg: 'Je doet als een meid', of me vroeg: 'Ben je een flikker?'. Dat vond ik heel erg. Maar nu zijn ze aan mij gewend en aan hoe ik ben. Ik ben hetero, maar heb een vrouwelijke kant. Eerst voelde ik me gekwest wanneer ik werd uitgescholden. Het was onwetendheid en ik voelde me onzeker. Ik was jong en was mijn identiteit aan het ontwikkelen. Een paar dagen geleden zei een 29 jarige neef tegen me: "Oom ik heb bewondering voor u. U doet wat u leuk vindt, u doet waar u zin in heeft en u maakt zich nergens druk om". Ik waardeer dat compliment. (docent voortgezet onderwijs)

European Union

2.5.6 Algemene aanbevelingen t.a.v. educatieve uitgaven

-“Een brede insteek is heel goed, begin met algemene discriminatie en manieren waarin je anders kan zijn en dan kom je vanzelf wel bij homoseksualiteit uit.” (docent voortgezet onderwijs)

-“Volg de Kijkwijzer richtlijnen.” (docent voortgezet onderwijs)

-“Film moet passend zijn bij de leeftijd en levensfase van de leerling. Bloot mag wel, maar geen expliciete seks scènes.” (docent voortgezet onderwijs)

-Focus niet alleen op het onderwerp homoseksualiteit! Snijdt eerder het onderwerp van burgerschap aan en goede omgangsvormen. Respect naar iedereen.” (docent voortgezet onderwijs)

-“Ik denk dat je eerst met elkaar moet gaan zitten en praten: ‘Hoe wil je met elkaar omgaan en wat voor een veiligheid wil je bieden?’.” (docent voortgezet onderwijs)

-“Een film moet 1) herkenbaarheid bieden en 2) zichtbaarheid. De leerlingen moeten het gevoel hebben dat waar ze naar kijken, dat dat over henzelf gaat. Het kan zich in principe overal afspelen. Het kan een vakantie film zijn, dat je op schoolreisje gaat en dat de kamer indeling plaatsvindt en dat iemand niet bij je op de kamer mag. Het kan zelfs over een schoolfeestje gaan waar verliefdheid een rol speelt. Scènes waarin seksuele diversiteit op een vanzelfsprekende en voor de doelgroep aansprekende manier aan de orde komt.” (docent voortgezet onderwijs en adviseur)

-“Ik kan me voorstellen dat je iets met documentaire doet bij dit onderwerp, eerder dan met speelfilm. ‘Homoseksualiteit in speelfilms vind ikgecompliceerd. Maar in documentaire vorm, die ik vaak gebruik, is het anders.” (docent voortgezet onderwijs)

De focusgroepen

2.6 Introductie

Er zijn drie focus groepen samengesteld met docenten en ouders van een basisschool, een school voor voortgezet onderwijs en een school voor hoger onderwijs, waarbij ook experts

European Union

aanwezig waren van Amnesty International (Movies that Matter) en van de Roze Filmdagen. Aan de verschillende focus groepen namen onderstaande deelnemers deel.

Schoolsoort	Deelnemers
PO (6-12 jaar)	2 leerkrachten 5 ouders/moeders 1 directeur 1 COC Amsterdam
VO (12-16 jaar)	5 docenten 2 teamleiders 1 COC Amsterdam
HBO (18 jaar)	6 docenten 1 Movies that Matter 1 Roze Filmfestival 1 COC Amsterdam

2.7 De belangrijkste onderwerpen

Hieronder presenteren we de belangrijkste resultaten van de drie focusgroep bijeenkomsten waarbij alle deelnemers aan het woord kwamen op de verschillende school niveau's. De resultaten worden in thema's weergegeven waarbij citaten van de deelnemers tussen haakjes worden geplaatst.

2.7.1 Homosexualiteit en homofobie in de school context

Alle deelnemers zijn het er over eens dat het bewustzijn rondom zowel homoseksualiteit als homofobie in de loop der tijd is toegenomen en dat het onderwerp geen taboo meer is. Discriminatie ten aanzien van homoseksuelen neemt af. Toch is er duidelijk een gat tussen de open-minded docenten/leerkrachten en behoudende leerlingen. En ander issue is het feit hoe een deel van de Islamitische ouders over homoseksualiteit denkt. Alle deelnemers zijn het er mee eens dat onderwijs en voorlichting erg belangrijk zijn en ook kan bijdragen in acceptatie en respecteren van elkaar. Dialoog kan een start zijn voor acceptatie en het creëren van een veilige schoolomgeving.

European Union

“Tegenwoordig is het belangrijk dat iedereen zichzelf kan zijn. Ook Moslim meisjes mogen een hoofddoek dragen en Moslims jongens hebben een baard” (hoofd basisschool)

“Ik accepteer niet dat leerlingen het woord ‘homo’ gebruiken. Gebruik ‘homo’ niet als scheldwoord. Sommige leerlingen vinden homo's vies. Ik houd daar niet van. Misschien houd je niet van homoseksuelen, maar je moet ze wel accepteren.” (leerkracht basisschool)

“Sommige ouders leren hun kinderen dat homo's vies zijn. Zij zijn bang. Ze praten er verder niet over. Zo bestaat het niet. Ze laten het over aan de school en de leerkracht.” (Marokkaanse moeder)

“Voor vrouwen het is het meer geaccepteerd om hand in hand op straat te lopen. Hetero mannen in Turkije en Marokko kussen elkaar ook in het openbaar. Maar in Amsterdam doen ze dat niet. Ze zijn bang om als homo gezien te worden. Marokkaanse mannen zijn in Nederland al een beetje Nederlanders geworden. Maar het kussen wordt nietgeassocieerd met homoseksualiteit, maar alleen met vriendschap. En respect voor ouderen. Zoals een zoon zijn vader een kus geeft. Dat is ook een deel van onze cultuur.” (Marokkaanse moeder)

“Ik vind het heel moeilijk te accepteren dat ouders hun kinderen homofobie aanpraten”. (leerkracht basisschool)

“Wanneer nieuwe ouders voor de eerste keer naar mijn school komen, hebben we een intake-gesprek. Ik vertel hen dat deze school alle soorten mensen respecteert. Dat iedereen gelijk is op deze school. Maar daar moeten we explicieter over zijn. We hebben respect voor mannen en vrouwen, maar ook voor homoseksuelen en transgenders. Ouders moeten dat accepteren. “ (hoofd basisschool)

“Mijn echtgenoot zou het niet accepteren wanneer onze dochter lesbisch zou blijken te zijn. Hij zou haar uit huis zetten en het contact verbreken. Ik ben liberaler. Hij is een conservatieve Moslim. Het is heel lastig bespreekbaar.”(Marokkaanse moeder)

“Ik merk dat met name homoseksuele jongens in de openbare ruimte hier op school, heel hard behandeld worden door andere leerlingen. Die vinden dat niet leuk. Maar als je zegt: ‘Wie zijn dat dan of kunnen we er iets aan doen?’, dan is het ‘Nee, laat

European Union

maar'. Ik weet van sommige leerlingen dat ze liever wachten dat die hele meute weg is en dan pas naar huis gaan. Ze voelen zich niet veilig." (docent voortgezet onderwijs)

"Ik word ook erg gepest hier op school, vanwege mijn gewicht. Er zijn groepen op school die het leuk vinden anderen pijn te doen, echt extreem, dat merk je ook. Het is niet alleen erg pijnlijk, maar ook vernederend. Sommige docenten en leerlingen zijn er ook bang voor. Je zou jongeren weerbaarder moeten maken." (docent voortgezet onderwijs)

"Ik denk dat maar een enkele leerling openlijk homoseksueel is op deze school. Dat de meeste leerlingen het verborgen houden of zelf er nog niet achter zijn dat ze homo zijn en daar nog mee worstelen. Over het algemeen is er nauwelijks openheid tussen leerlingen. Er is maar een enkeling die daarvoor uitkomt." (docent voortgezet onderwijs)

"Er blijkt wel een pestprotocol te zijn op school, maar onduidelijk is wat het precies inhoudt en hoe het gehanteerd wordt. Op een andere school hangen prints van het protocol in de gangen van de school, zodat iedereen daar dagelijks mee geconfronteerd wordt en op aangesproken kan worden. Regels zichtbaar maken. Ook bijvoorbeeld bij de schoolaanmelding met de ouders. Deze ondertekenen zo'n verdrag van de school. Het komt zwart op wit. Dan kan je gemakkelijker de ouders bij een overtreding naar school roepen en het bespreken. Iedereen moet weten dat er op school niet gepest en uitgescholden wordt. Een pestprotocol bestaat niet voor niets, maar je moet er wel iets meedoen! Een veilige school moet er zijn voor iedereen: leerlingen en leraren. Het gaat de hele school aan! Iedereen moet daar aan meedoen, met de hele groep, je moet je gesteund voelen en daarbij kan een pestprotocol helpen!". (docent voortgezet onderwijs)

"Sommige leerlingen vinden ons soms gewoon te soft en daar wordt misbruik van gemaakt." (docent voortgezet onderwijs)

"Als ik problemen zou krijgen, weet ik dat ik gesteund word. Dat weet ik zeker. Ik kan mezelf zijn en ik ben mezelf. Ik ben zeker van mezelf en niet kwetsbaar. Ik heb nooit vervelende opmerkingen gekregen en als ik die wel zou krijgen zou me dat niet zoveel doen. Als beginnend docent ben je uiteraard onzeker van alles. Dan geef je zo min mogelijk prijs. In het begin vertelde ik niet dat ik homo ben. Sinds een jaar of 10 wel. Ik wil als docent mezelf kunnen zijn. Ik vind het ook belangrijk om open te zijn hierover. Dat

European Union

normale beeld te laten zien van homo's. Ook omdat je weet dat er jongeren zijn die ermee worstelen en die hebben weinig voorbeeld in hun omgeving. Ik wil wel die voorbeeldfunctie zijn." (docent voortgezet onderwijs)

"Studenten weten weinig over seksuele diversiteit en daarom denken ze in stereotypen. En hun meningen zijn ook daarop gebaseerd." (docent hoge school)

"Homoseksualiteit is onbespreekbaar. Ik geef in mijn lessen ethiek het voorbeeld van het burgerlijk huwelijk voor homo's en lesbiennes. Maar de meeste van mijn studenten vermijden zo'n onderwerp het liefst. Ze nemen afstand van dit onderwerp. Ze voelen zich verantwoordelijk voor hun eigen leven, maar zijn weinig echt in anderen geïnteresseerd. Misschien is het een tijdsbeeld. Alles is goed georganiseerd en alles is ok. Niemand wil dat beeld doorbreken." (docent hoge school)

"Ik vind niet dat iedereen je seksuele voorkeur moet weten. Ik vind dat studenten dat ook niet hoeven te weten. Dat zou niet relevant moeten zijn als docent. Ik zoek wel naar de mogelijkheid om een student meer veiligheid te bieden. Dat iemand zijn of haar verhaal kwijt kan. Wanneer ik als lesbienne zichtbaarder ben, kunnen studenten zich gemakkelijker met mij identificeren en kan ik eventueel een rolmodel zijn. Dan wordt het succes- en veiligheid gevoel van studenten vergroot. Studenten zullen dan eerder met me praten over hun problemen." (docent hoge school)

"Ik ben zelf lesbisch en heb een meisje in het afstuderen gehad, waarvan ik niet wist dat ze ook lesbisch was. Na de diploma uitreiking, kwam ik haar tegen op een vrouwenfeest. Jammer dat ik dat niet eerder wist. Er zijn dus geen momenten geweest dat we het er als vanzelfsprekend over hebben gehad." (docent hoge school)

"We hebben veel homo collega's. Wij zien dat wel, maar studenten hebben geen idee. Wij lopen daar ook niet zo mee te koop. Daar zit een enorme kloof." (docent hoge school)

"In mijn lessen verzorg ik het onderdeel debatteren. De discussie ging over voor of tegen adoptie van kinderen door homo paren. Een Surinaams jongen zei: 'Ik ben tegen want dan wordt dat kind ook homo, dan hebben we er weer een bij.' Ik ben daar heel erg van geschrokken. Ik schrok van die enorme intolerantie, terwijl dat voor mij heel gewoon is. Soms ben ik verbaasd over de ouderwetse opvattingen van studenten. Er is ook geen cultuur om elkaar daarin te corrigeren. Natuurlijk is het goed dat iedereen zijn

European Union

mening durft te geven. We leven in een open samenleving. Vrijheid van meningsuiting! Maar onder de opervlakte is er veel onuitgesproken. We moeten meer open zijn en de confrontatie aangaan.” (docent hoge school)

2.7.2 Onderwijs en seksualiteit

Een van de onderwerpen van de focus groepen was hoe je homofobie en homoseksualiteit en meer algemeen seksualiteit aan de orde stelt en wie daarvoor verantwoordelijk is, daarbij gaat het om school, gezin of externe partijen. Iedereen was het er mee eens dat niet alleen de ouders, maar ook de school hierin een taak heeft. In het basisonderwijs heeft iedere leerkracht haar/zijn eigen groep. Leerkrachten kunnen zelf beslissen wanneer, hoe en hoe vaak ze deze onderwerpen ter sprake brengen. In het voortgezet onderwijs zijn docenten gekoppeld aan een bepaald vak, zoals Biologie en Verzorging. Dus niet iedere docent is verantwoordelijk voor seksuele voorlichting. Hoe open homoseksuele docenten zijn, verschilt van school tot school en van persoon tot persoon. Het COC heeft een groep voorlichters die scholen bezoeken over heel Nederland. Zij verzorgen groepsgesprekken en vertellen persoonlijke verhalen over seksuele diversiteit. Zij bespreken dit onder schooltijd. Peer educatie kan hier ook een onderdeel van uit maken.

“Homoseksuele onderwerpen zijn erg opwindend. Zeker in de puberteit. Kinderen zien en horen veel op TV en het Internet. Ze kennen de woorden, maar weten niet altijd wat ze echt betekenen.”(leerkracht basisschool)

“Algemene seksuele voorlichting is onderdeel van het schoolcurriculum van het basisonderwijs. Wanneer ze 10, 11 jaar zijn, vertel ik ze over de voortplanting, geboorte, zwangerschap bij dieren en mensen. Ik kan zelf bepalen hoe ik dat aanpak. Soms is het lastig wat ik wel of juist niet wil bespreken. Hangt van mijn leerlingen in de klas af. Homoseksualiteit kan een lastig onderwerp zijn. Soms gebruik ik speciale boeken. Zoals het prentenboek: ‘Koning en Koning’, dat gaat over twee koningen die verliefd worden op elkaar. Het is goed te gebruiken bij jonge kinderen. Ik praat dan niet over homo's, maar over twee mannen die van elkaar houden.”(leerkracht basisschool)

“Mijn dochter is 10. We praten niet openlijk over seks en seksuele onderwerpen. Ik wacht tot mijn dochter daarmee komt. Dan kan ik vragen: ‘Wat hebben ze op school gezegd? Dan kan ik erop ingaan en mijn standpunt duidelijk maken. Haar leeftijd is heel belangrijk en dit is een goede leeftijd om het te bespreken. Maar zij moet dat zelf

European Union

aangeven. Je hebt ook kinderen die al veel weten op een jongere leeftijd. Ik denk dat dat niet goed is. Uiteraard moet je alles bespreken, ook over homoseksualiteit. Mijn kinderen kijken ook TV en hebben Internet. Meninge uitwisselen is erg belangrijk. Kinderen moeten geïnformeerd worden om zo hun eigen mening te kunnen vormen. Film en theater is goed voor zo iets." (ouder basisschool)

"Informatie over seksualiteit is erg belangrijk op school. Maar ook het loskoppelen van seksualiteit en emotionaliteit is belangrijk. Dat het niet automatisch met seks te maken heeft. En ook homoseksualiteit betekent niet meteen seks. Daarom vinden sommige mensen het meteen vies en keuren het af." (leerkracht basisschool)

"Als ik met mijn leerlingen over 'homoseksualiteit' praat, is het eerste waar ze aan denken: 'seks en dat het vies is'. Daarom is het goed dat die COC voorlichters op school komen. Dan zien ze gewone mensen met gewone dagelijkse verhalen. Het gaat niet alleen over seks. Maar over verliefd worden, uit de kast komen, onzeker voelen, het vertellen aan je ouders en vrienden en een partner vinden." (docent voortgezet onderwijs)

"We kunnen als school ook deelnemen aan de internationale 'Coming Out Dag'. Posters ophangen in school en over het belang van zo'n dag discussieren. Als docent Nederlands laat ik leerlingen ook gedichten analyseren. Ik zocht een gedicht over de liefde uit. Het is echt mooi. Ik printte het en deelde het uit aan mijn leerlingen. Zij lazen het. Iedereen dacht dat het geschreven was door een man die verliefd werd op een vrouw. Daarna vertelde ik hen dat het geschreven was door een man die verliefd werd op een andere man!" (docent voortgezet onderwijs)

"Leerlingen vragen altijd of ik getrouwd ben of niet. En of ik kinderen heb. Ik laat het soms in het midden, soms zeg ik dat ik met een vrouw ben, soms dat ik kinderen heb en soms niet. Ik breng een beetje verwarring. Waarom ik dat doe? Veel kinderen houden ervan de wereld in vakjes in te delen in zwart of wit, in hetero of homo, in mannen en vrouwen, etc. Ik wil ze juist verwarren en op een ander spoor brengen. Ik wil hun vanzelfsprekendheid aan de orde stellen. Ik wil ze best vertellen wie ik echt ben, maar dan moeten ze in mij als persoon geïnteresseerd zijn, als individu. Niet als een stereotype object! Ik wil dat doorbreken en hun vooroordelen. Ze gaan ervan uit dat iedereen getrouwd is, iedere vrouw en dat je kinderen hebt. Dat is hun beperkte beeld. Ze verwachten een echtgenoot, getrouwd op je 20ste en drie schatten van kinderen. Dat vind ik een ouderwets idee. En erg stereotype! Zo stellen ze zich hun eigen leven

European Union

ook voor. Maar ik ben anders. Ik wil dat ze beseffen dat er meer mogelijkheden zijn. Ik ben kunstdocent. Zo ga ik ook om met het waarderen van kunst. Een van de functies van kunst is om verwarring te scheppen. Te verontrusten. Alles op zijn kop zetten. Mijn doel is om hen bewust te maken van de stereotypen en te laten weten dat er meer mogelijkheden zijn. En wat maakt het voor mij als docent uit? Is een getrouwde docent beter dan een ongehuwde docent? Is een lesbische docent anders dan een heteroseksuele docent? Door hen te verwarren komt ook een discussie op gang. Ik wil graag in gesprek met mijn leerlingen. Ze stellen me achteraf veelal waardevolle vragen. Dat is hoe ik dit soort onderwerpen in mijn lessen integreer." (docent voortgezet onderwijs)

"Homoseksueel zijn is in Nederland een leefstijl: hier kan je trouwen, samenwonen, etc. In veel andere landen kan dat niet of is het zelfs strafbaar. Daar is homoseksueel gedrag alleen in het geheim mogelijk. Het is dus heel anders dan hier. Het is er wel, maar in het geheim. Ik voel me vrij om open te zijn, ook als docent en kan zelfs een rolmodel zijn voor leerlingen!" (docent voortgezet onderwijs)

"Alle volwassenen in deze school zijn verantwoordelijk voor een veilige en open sfeer. Niet alleen de docenten, maar ook het management en de schoonmakers! We geven om de veiligheid van onze leerlingen. Maar we moeten het blijven bewaken, elk jaar, elke dag, elke minuut!" (docent hoger onderwijs)

"Onderwijs en seksualiteit is een belangrijk onderwerp. Maar we hebben een brede benadering nodig. Het gaat ook over de rolverdeling man/vrouw, rolmodellen, stereotypen, etc. Wat zijn de implicaties van het feit dat we in een heteroseksuele samenleving leven voor iedereen? Het gaat om de hele samenleving. Het gaat er om hoe we om elkaar geven. Het gaat over mannen en vrouwen. Het gaat over een veilige samenleving. Het is een belangrijk onderwerp en we voelen ons er verantwoordelijk voor. Dus is het deel van ons onderwijs." (docent hoger onderwijs)

"We hebben allemaal een blinde vlek. Dat moeten we ons realiseren! Als docenten hebben we veelal homo vrienden en lesbische vriendinnen. Maar onze studenten niet. Het is echt een eyeopener ons dit verschil te realiseren. Daarom moeten we hierover met elkaar praten." (docent hoger onderwijs)

European Union

2.7.3 Didactische leermiddelen

Alle focus groepleden ondestreepden het belang van effectieve en kwaliteits didactische leermiddelen. Vanaf september 2012 is elke school in Nederland verplicht haar leerlingen te informeren op het terrein van seksuele diversiteit. Scholen en docenten kunnen zelf kiezen welke leermiddelen en materialen ze daarvoor gebruiken en bij hen passen. Deelnemers aan de focus groepen waren voorzichtig positief over het Rainbow initiatief. Zichtbaarheid is belangrijk in algemene zin en in didactische leermiddelen: in de schoolbibliotheek, mediatheek, prentenboeken ('Koning en Koning), films, posters en activiteiten. Maar maak het niet te speciaal, maar integreer het in het schoolcurriculum, in school excursies en schoolbeleid. En ontwikkel een docenten training om het gebruik van materialen juist en succesvol te gebruiken.

"Tegenwoordig laten schoolboeken in Nederland de representatie zien van verschillende culturen: Marokkaans, Turks en Surinaams. Dus de afspiegeling van de schoolpopulatie is geslaagd. Misschien is een volgende stap dat educatieve uitgeverijen de seksuele diversiteit zichtbaar maken. Afbeeldingen van twee vaders of twee moeders! Ik zou zo iets zeker aanmoedigen. Maar je moet het weer niet overdrijven. Wij, leerkrachten, hebben al zoveel verantwoordelijkheid." (leerkracht basisschool)

"Volgend jaar beginnen we met het concept van een Vreedzame School, waar een docentent training, gericht op conflicthantering, een onderdeel van is. Het onderwerp van seksuele diversiteit past daar goed in. Allerlei soorten onderwerpen komen aan de orde.

Hoe omgaan met conflicten? Hoe omgaan met discriminatie? Hoe omgaan met verschillende meningen? De hele school, alle docenten volgen een training. Er komt lesmateriaal, lesbrieven die te downloaden zijn, van alles. Het gaat de hele school aan, van peuters tot groep 8. Op langere termijn worden de ouders er ook bij betrokken. De leerlingen worden positief gemotiveerd op een structurele manier. Wij zijn er enthousiast over en kijken er naar uit om het verder te implementeren." (hoofd basisschool)

"Ontwikkel geen losstaand materiaal. En hou het simpel! Leerkrachten hebben het erg druk en kunnen hun tijd maar een keer gebruiken. Sluit aan bij de onderwerpen van het curriculum. Misschien meer impliciet dan expliciet aan de orde laten komen." (leerkracht basisschool)

European Union

“Maak het niet te apart, maar integreer het met het dagelijkse schoolleven. Hang een poster van een LHBT gezin tussen andere gezinsposters. Geen theatervoorstelling over homoseksualiteit, maar homo's als onderdeel van het dagelijks leven. Voor mij is het belangrijk dat leerlingen iedereen leren respecteren en niet alleen bepaalde groepen. Benadruk niet de verschillen, maar de overeenkomsten!” (leerkracht basisschool)

“Films kunnen een goed medium zijn om seksuele diversiteit zichtbaar te maken. Ik ben niet bang om die discussie te starten. Maar leg ook een verbinding met reeds bestaande andere didactische middelen. De discussie moet gaan over liefde, acceptatie, verliefd worden, etc. Ik bedoel: algemeen herkenbare thema's. De geselecteerde films moeten LHBT mensen laten zien die elkaar liefhebben en niet met elkaar de liefde bedrijven. Liefde verbind. Liefde is het overkoepelde onderwerp.” (leerkracht basisschool)

“Seksuele diversiteit moet zeker op onze school aan de orde komen. We hebben helaas de gereedschappen niet om het daar over te hebben. Alles wat een beetje gevoelig zou kunnen zijn, vermijden we, dat is onze cultuur.” (docent hoge school)

“Het is best heftig om het over homoseksualiteit te hebben met deze groep leerlingen. Er gebeurt al zoveel in deze leeftijdsgroep. We hebben de instrumenten niet om dit in goede banen te leiden. Er mist ook een follow up. Wat doe je na zo'n soort gesprek? Uiteraard zijn er externe deskundigen. Als docent ben ik blij met extra ondersteuning en nieuwe materialen.” (docent hoge school)

“Bij het vak Ethiek zijn er aansluit mogelijkheden. We hebben het gehad over in- en uitsluitings mechanismen. Bij sport kan je iets vertellen over transgenders of je kan een discussie hebben over homo's en voetbal. We moeten in onze studieboeken zoeken naar aansluitmogelijkheden. We kunnen wel een discussie starten, maar een vervolg is even belangrijk.” (docent hoge school)

“Ik vind wel dat jonge mensen homoseksualiteit moeten accepteren als onderdeel van onze cultuur. En dat ze de feiten over seksuele diversiteit moeten kennen. Je kan het er mee eens zijn of niet, dat is hun mening. Je moet wel respect hebben voor elkaar. Als je homoseksualiteit niet respecteerd, hoe kan je dan een volwaardige burger zijn?” (docent hoge school)

European Union

“De rol van de COC voorlichters op school is belangrijk. Ze horen soms afschuwelijke dingen, maar kunnen dat direct met de leerlingen bespreken. Maar een jaarlijks bezoek is te weinig. Informatie moet starten op de basisschool. Ze moeten weten dat er meer is dan een mannetje en een vrouwtje. Meer informatie, meer feiten, meer materialen zijn belangrijk voor later. Maar materiaal voor ouders is ook belangrijk. Een kind moet zich vrij en veilig voelen thuis. Daar begint het. Ook als ze zich anders voelen. Daar al over gaan praten is belangrijk.” (docent hoge school)

“Wij organiseren ‘Movies that matter’- filmfestival in Den Haag gericht op het HBO onderwijs. Middelbare scholen kunnen bij ons films huren om zo hun eigen filmfestival te organiseren. We hebben oa. ‘Milk’ en ‘Danny’s Parade’ in het pakket. We hebben ook lesmateriaal voor leerlingen en docenten beschikbaar.” (Movies that Matter expert)

“Misschien kunnen we stage mogelijkheden stimuleren voor onze studenten bij homo-vriendelijke organisaties en instellingen?” (docent hoge school)

“De Roze Filmdagen vinden in 2012 voor de 15e keer plaats in Amsterdam. We verzorgen ook speciale schoolvoorstellingen en debatten.” (directeur Roze Filmdagen)

Algemene conclusies ten aanzien van het veldwerk

Homofobie is geen belangrijk onderwerp op Nederlandse scholen. Maar docenten en ouders maken zich zorgen over het onderwerp homoseksualiteit. Zij voelen zich allemaal verantwoordelijk voor de veiligheid, het geluk en de ontwikkelingsmogelijkheden van hun kinderen en leerlingen. Docenten hebben andere prioriteiten en gevoelige onderwerpen worden enkel onder ogen gezien op het moment dat het noodzakelijk is. Dit project werkte met interviews en focus groepen veelal als een eye-opener voor de deelnemers. Soms was het de eerste keer dat personen met elkaar rondom de tafel zaten en over dit onderwerp spraken en dat ouders en docenten hun zorgen aan elkaar kenbaar maakten. Ook de kloof in opvatting tussen docenten, ouders en leerlingen werd besproken.

Momenteel is de situatie in het Nederlands onderwijssysteem veranderd. Docenten krijgen meer mogelijkheden om aandacht te besteden aan homofobie en scholen worden verplicht aandacht te besteden aan seksuele diversiteit.

European Union

Een van de belangrijkste conclusies van het veldwerk is dat een algehele ondersteuning noodzakelijk is op een schoolbreed nivo, waarbij ook de ouders worden betrokken. Moeders met een migrantenachtergrond kunnen wellicht een belangrijke brug functie vervullen naar vaders met een migrantenachtergrond. Incidenten moeten niet ontkend worden, maar serieus genomen. Een strikt en structureel schoolbeleid ten aanzien van discriminatie (oa pesten) met sancties moet ingevoerd en gehandhaafd worden. Er moet duidelijk stelling genomen worden tegen homofobie en uitschelden.

LHBT docenten voelen zich meer verantwoordelijk en zijn gevoeliger ten aanzien van homofobie onderwerpen dan hetero docenten. Maar het is uiteraard niet alleen hun verantwoordelijkheid. Alle interne en externe mogelijkheden om homofobie te bestrijden zouden moeten worden ingezet: projecten, instituten, organisaties en materialen. Docenten zouden getrained moeten worden en debatten met ouders zouden moeten worden aangegaan. Iedereen benadrukt een structurele aanpak vanaf de basisschool, naar middelbare school tot hoger onderwijs om op een juiste manier met seksuele diversiteit om te kunnen gaan.

Zichtbaarheid in scholen is belangrijk. De nadruk zou moeten liggen op overeenkomsten tussen LHBT en niet-LHBT mensen in plaats van op verschillen en stereotypen. LHBT (prenten)boeken zouden onderdeel uit kunnen maken van de schoolbibliotheek, mediatheek, afbeeldingen van LHBT gezinnen naast andere gezinsfoto's aan de muur, LHBT als voorbeelden bij kunst, literatuur, wiskunde, etc. Verwijzingen kunnen soms expliciet zijn, maar liefst als een impliciet en geïntegreerd onderdeel van dagelijkse lessen en activiteiten.

Iedereen was van mening dat de school een veilige en vreedzame omgeving moet zijn. Iedereen voelt zich daar verantwoordelijk voor en is ervan overtuigd dat informatie over seksuele diversiteit daar een onderdeel van uit maakt. Activiteiten beginnen met een kleine groep enthousiaste mensen, maar worden steeds verder uitgebreid. Meer mensen worden erbij betrokken. Pak het simpel en effectief aan. Hoe omgaan met seksuele diversiteit kan een onderdeel zijn van een docententraining. Externe partijen kunnen scholen op het terrein van LHBT heel goed aanvullen, maar scholen hebben een eigen verantwoordelijkheid.

Referenties

Amerongen van L.
2010 Discrimineren is pesten met wie je echt bent

European Union

Discriminatie in het primair onderwijs in Amsterdam. Eduquality
Azough R.

2007 Jongeren, seks en islam, Soa Aids Nederland

Bulte D. en Poelman J.

2006 Lang Leve de Liefde, Soa Aids Nederland

David V.

2006 Mannenharem, Van Gennepe

Diversion/ Rutgers Nisso Groep

2009 All About Sex

Diversion

2011 Gelijk=gelijk?, Het begint op de basisschool 2008 – 2011

Diversion

2011 Peer education 2.0, Voor de klas op sneakers

Dubbel Divers

2004 Routeplanner voor het omgaan met seksuele diversiteit en cultuurverschillen in het onderwijs en hulpverlening

Empowerment Lifestyle Services

2008 De Roze Draad in Veiligheid op school

Empowerment Lifestyle Services

2009 Menukaart Veiligheid en Seksuele Diversiteit

Franssens D. e.a.

2007 Outcomes van de Universiteit Maastricht

Haan L. de, Nijland S.

2008 Koning en Koning

InHolland

2006 Onderzoek naar Amsterdam als gaytoeristische bestemming in de 21ste eeuw

Ministerie OC&W

Gewoon homo zijn: lesbische en homo emancipatie 2008 – 2011

Ministerie OC&W

2011 Hoofdlijnen emancipatiebeleid: vrouwen en homo emancipatie 2011 – 2015

Rutgers Nisso Groep

2003 Beter voor de klas, beter voor de school

SCP monitor

2010 Steeds gewoner, nooit gewoon

SCP

European Union

- 2010 Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland
Visser A.
- 2009 Gewoon homo op de basisschool, APS
Wuest S.
- 2009 Jongerenwerk en homoseksualiteit, Hogeschool van Amsterdam

Internetsites:

www.gayandschool.nl
www.edudivers.nl
www.gaystraightalliance.nl
www.openup.nl
www.movisie.nl/publicaties
www.lgbt-education.info
www.coc.nl
www.cocamsterdam.nl
www.expreszo.nl
www.theater-aanz.nl
www.diversion.nl
www.homolesbiopschool.nl
www.rozefilmdagen.nl
www.moviesthatmatter.nl/educatie
www.thepinkside.com
www.hetnffs.nl
www.helpeenhomoindeklas.nl

© European Union, 2012

The content of this report does not reflect the official opinion of the European Union. Responsibility for the information and views expressed therein lies entirely with the authors.

Reproduction is authorised provided the source is acknowledged.